

DAMOLLA SÂBİT BİN ABDÜLBÂKÎ'NİN AKÂİD-İ CEVHERİYYE ADLI ESERİNİN İMLÂ VE DİL ÖZELLİKLERİ*

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Alpaslan KARABAĞ**

Geliş Tarihi: 29.11.2018

Kabul Tarihi: 10.12.2018

Özet

Bu makalede Damolla Sâbit Bin Abdülbâkî'nin Akâid-i Cevheriyye adlı eseri ele alınmıştır. 1883-1941 yılları arasında yaşayan Uygur din ve siyaset adamı Damolla Sâbit Bin Abdülbâkî, Doğu Türkistan istiklal ülküsünün sembol isimlerinden biridir. Abdülbâkî'nin, hac ibadetini eda etmek ve ilmi incelemelerde bulunmak amacıyla 1930 yılında çıktığı seyahati esnasında kaleme aldığı Akâid-i Cevheriyye, küçük yaştaki çocuklara hakiki İslam inancını öğretmek amacıyla soru-cevap usulüyle tertip edilmiş bir risaledir. Eserde genel olarak tevhit, Allah'ın kullara yapılmasını ve yapılmamasını emrettiği ameller, Allah'ın kemal sıfatları, peygamberlerin ve meleklerin özellikleri, cennet, cehennem, gerçek imana ulaşmanın yolları vb. konular ele alınmıştır. İmlâ, ses ve şekil hususiyetleri incelendiğinde Akâid-i Cevheriyye'nin Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşıdığı tespit edilmiştir. Eser, 1930'lu yıllardan sonra Urumçi ağzına dayanan "merkezi şive"yi edebî dil haline getiren Uygur Türklerinin 1932 yılında halen Çağatay Türkçesini kullandıklarını göstermesi bakımından da önemlidir. Bu çalışma, giriş ve Akâid-i Cevheriyye'nin imlâ ve dil özellikleri olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Damolla Sâbit Bin Abdülbâkî hakkında kısa bir bilgi verilmiş ve Akâid-i Cevheriyye ana hatlarıyla tanıtılmıştır. İkinci bölümde eser; imlâ, ses ve şekil özellikleri bakımından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Damolla Sâbit Bin Abdülbâkî, Akâid-i Cevheriyye, Doğu Türkistan, Çağatay Türkçesi, İmlâ ve Şekil Bilgisi.

DAMOLLA SABİT BİN ABDULBAKİ'S AKÂİD-İ CEVHERİYYE'S ORTOGRAPHY AND LANGUAGE FEATURES

Abstract

Damolla Sabit Bin Abdulkaki's work named Akaid-i Cevheriyye was discussed in this article. Damolla Sabit Bin Abdulkaki was a religious and politic man lived between 1881-1941, is one of the symbolic names of East Turkestan independence. Abdulkaki, who wrote Al-Akaid-i Cevheriyye, who had been traveling in 1930 for the purpose of performing the hajj pilgrimage and conducting scholarly studies, is a risale who was arranged by asking and answering a question-answer procedure to teach the children of a young age to believe in Islam. In this work, generally, the monotheism, the deeds that God commands to be done and not to be done, the attributes of Allah, the attributes of prophets and Angels, the ways of paradise, hell, the ways of reaching true faith, etc. issues are discussed. When the features of spelling, voice and shape were examined, it was determined that Akaid-i Cevheriyye had the characteristics of Çağatay Turkish. The work is important in terms of showing that Uighur Turks, who made the "central accent" based on Urumqi's mouth after the 1930's, still use Çağatay writing language in 1932. This study

* Bu çalışma Prof. Dr. Fatma ÖZKAN'ın danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Eserin orijinal metnine Yükseköğretim Kurulu'nun sitesinde bulunan ve tarafımızdan hazırlanan tez üzerinden ulaşılabilir.

** Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, e-posta: alpaslankarabağ@outlook.com
Orcid: 0000-0003-3751-7196

consists of two parts, introduction and spelling and language characteristics of Akaid-i Cevheriyye. In the first part, a brief information about Damolla Sabit bin Abdalbaki was given and Akaid-i Cevheriyye was introduced. In the second part, the work was examined in terms of spelling, sound and shape characteristics.

Keywords: *Damolla Sabit bin Abdalbaki, Akaid-i Cevheriyye, East Turkestan, Çağatay Turkish, Spelling and Morphology.*

Giriş

19. yüzyıl Uygur tarihinin ve Doğu Türkistan istiklal ülküsünün sembol isimlerinden biri olan Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, “Hicri 1300 yılında Kaşgar’a bağlı Artuş’un Azak kasabasında doğmuştur” (Jilili 2004: 31). İlk ve ortaöğreniminin ardından yüksek eğitimini Kaşgar ve Buhara’daki dönemin önemli medreselerinde tamamlamıştır. Kelam, fıkıh, tefsir, hadis, tarih, edebiyat, sarf, nahiv gibi bilimlerde derin bir bilgi birikimine ve iyi derecede Arapça bilgisine sahip olan¹ Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, hayatını Doğu Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesine ve halkının aydınlanmasına adanmış bir kişidir. Bu amaçla telif ve tercüme birçok eser kaleme almış, “camilerde vaazlar vermiş, gazeteler çıkarmış ve dernekler kurmuştur” (Kurban 2014: 322). Siyaset adamlığı bakımından da önemli bir şahsiyet olan Abdülbâkî, 1930’lu yıllarda fiilî olarak başlayan Doğu Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesinde aktif bir rol oynayamıştır. Bu bağlamda Hicri 1349 yılında hac ibadetini yerine getirmek, bazı temaslarda bulunmak ve “kurulması planlanan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’ne uluslararası kamuoyunun bakış açısıyla ilgili tespitler yapmak amacıyla yurt dışı yolculuğuna çıkmış” (Kurban 2014: 320) ve değerli gözlemlerde bulunmuştur. *Akâid-i Cevheriyye*’nin *Mukaddime* bölümünde detaylı bir şekilde anlatılan ve iki yıl süren bu seyahat, Abdülbâkî’nin hayatında yeni ufuklar açmıştır. Bu seyahati süresince pek çok İslam âlimiyle görüşen ve bunlarla çeşitli konuları müzakere eden Abdülbâkî, ziyaret ettiği İslam memleketlerindeki geri kalmışlık ve dini meselelerde meydana gelen yozlaşmanın sebepleri üzerine uzun süre düşünmüştür. Nihayetinde İslam dünyasındaki geri kalmışlığı ortadan kaldırmak için, İslam’ı anlama ve yaşama noktasında asr-ı saadet dönemindeki samimiyetin ve ruhun yakalanması; eğitim, terbiye, hukuk ve hükümet sistemlerinin Kur’an-ı Kerim ışığında yeniden düzenlenmesi gerektiği sonuçlarına ulaşmıştır.

Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, iki yıllık seyahatinden sonra Doğu Türkistan’a dönerek ülkesinin bağımsızlık mücadelesi için çalışmalarına devam etmiştir. Bu süreç içerisinde “12 Kasım 1933 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin kurulduğunu dünyaya ilan eden konuşmayı yapmış ve yeni hükümetin başbakanlık görevini üstlenmiştir” (Jilili 2004: 33, Ruzibaki 2014: 254). Ancak 1934 yılında Sovyet ve Çin güçlerinin baskıları ve bazı iç karışıklıklar, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin sonunu hazırlamıştır. Aynı yıl “Çin yönetimi tarafından bölücülükle suçlanarak Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin önde gelen bazı devlet adamları ile birlikte hapisaneye atılan ve 1941 yılında 58 yaşında vefat edene kadar hapisanede kalan Abdülbâkî’nin bağımsızlık yolundaki çabaları unutulmamış, “Doğu Türkistan” terimi, siyasî bir mana kazanarak” (Kurban 2014: 322-323) bu coğrafyanın bağımsızlık ülküsü, sonraki kuşaklara kutsal bir emanet olarak kalmıştır.

Damolla Sâbit b. Abdülbâkî’nin hicri 1349 yılında hac ibadetini eda etmek ve çeşitli görüşmelerde bulunmak için çıktığı seyahatindeki gözlemlerden ve gençlere hakiki İslam inancını öğretmek amacıyla soru-cevap şeklinde tertip edilen bilgilerden meydana gelen *Akâid-i Cevheriyye*, toplam 24 varaktan oluşmaktadır. Abdülbâkî’nin tevhid, kelam, İslam’a sonradan karışan akideler, Müslümanlar arasında tezahür eden ayrılıklar, saf imana

¹ Bkz. *Akâid-i Cevheriyye*, *Mukaddime* bölümü.

ulaşmanın yolları vb. konulardaki fikirlerinin anlaşılması açısından önemli bir kaynak niteliği taşıyan *Akâid-i Cevheriyye*, ilk olarak hicri 1351 senesinde Hindistan'ın Dehli-yi Şâh-Cihâni'nde, Mahbûbu'l-Matâbi'de Arap harfleriyle neşredilmiştir². Eserin "ikinci baskısı ise ilk baskısına uygun olarak hiç değişiklik yapılmadan hicri 1402 yılında Mekke'de Râbitau'l-el âlemi'l-islamî matbaasında yapılmıştır" (Jilili 2004: 43). Eser, A4 boyutundaki sayfalar üzerine yazılmıştır. Toplam 13 satırdan oluşan kapak sayfasının çevresi, çeşitli çiçek resimleriyle süslenmiş ve bu süslemelerin iç tarafına da eserin adı tam ortada olacak şekilde kapak sayfasını meydana getiren bilgiler yerleştirilmiştir. Beyinne suresinin beşinci ayetiyle başlayan kapak sayfasında, eserin yazarının Doğu Türkistan'ın meşhur kişilerinden Kâşgarlı Damolla Sâbit b. Abdülbâkî olduğu, eserin yayımlanmasında dönemin önemli tüccarlarından Abdülsâmi Can Hacım ve Nimet Can Bay Hacım adlı kişilerin oğullarının büyük emeklerinin bulunduğu ve eserin hicri 1351 senesinde Mahbûbu'l-Matâbi'de neşredildiği bilgisi yer almıştır.

Akâid-i Cevheriyye'de kapaktan sonra, iki ve yedinci sayfalar arasında yer alan beş sayfalık *Mukaddime* bölümü bulunmaktadır. Birinci sayfasında 20, diğer dört sayfasında 23 satır bulunan *Mukaddime* bölümünde çoğunlukla Arapça ve Farsça kelimelerle teşkil edilen ağır ve edebi bir dil kullanılmıştır. Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, *Mukaddime* bölümüne temiz ve mutedil havası, gül bahçeleri, dağları, gümüşleri eritecek kadar berrak olan akarsuları ve insanı mest eden tabiatıyla cennetten bir köşeye benzettiği Doğu Türkistan'ı tasvir etmekle başlamıştır. Bu tasvir bölümünün devamında Damolla, din kardeşleriyle birlikte dönemin önemli medreselerinde, açıklığı herkesçe malum, belagati aşikâr, mecazlarla dolu ve her türlü noksandan uzak Türk diliyle ilim tahsil ettiklerini, insanların bir kısmı putlara, yıldızlara, ateşe ibadet ederken kendilerinin Yaradan'ın sonsuz lütuf ve inayetiyle Allah'a iman edip Hz. Muhammed (s.a.v)'i onun kulu ve elçisi olarak tasdik ettiklerini ve böylece hidayet yolunu seçtiklerini ifade etmektedir³.

Mukaddime bölümü, Abdülbâkî'nin 1349 yılında çıktığı seyahatin ayrıntılarıyla anlatıldığı bölümdür. Abdülbâkî, dinî ve pozitif bilimlerde ustalaştıktan sonra bu seyahati gerçekleştirmiş; İstanbul, İskenderiye, Taif, Mısır, Hicaz ve Hindistan'ı ziyaret ederek buralarda pek çok ilim ehliyle görüşmüş ve önemli tecrübeler kazanmıştır. Mekke, Medine ve Taif'te on beş ay geçiren Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, İslam memleketlerinin geri kaldığını ve bazı temel dinî prensiplerde birtakım ikilemler hâsıl olduğunu üzülenek müşahede etmiş ve bu durumların sebepleri üzerine araştırmalar yapmıştır⁴. Bu amaçla Hz. Muhammed (s.a.v)'in sünnetlerini, sahabe ve selef-i salihîn'in eserlerini inceleyerek İslam'ın temel prensiplerini Kuran-ı Kerim ışığında yeniden tetkik etmiş, şüpheli gördüğü konuları kâmillerle istişare ederek sorularına cevaplar bulmaya çalışmıştır. Bütün bu tetkikleri neticesinde din kardeşlerinin itikat ve amellerinin, terbiye yöntemlerinin peygamberimizin siretlerine, dört halifenin sünnetlerine ve selef-i salihîn'in eserlerine uydurulması gerektiği sonucuna varmıştır. Damolla, yine bu tetkiklerinin neticesinde seleflerin halis tevhitte, saf imanda ve sünnet yolunda olduklarını; bunların ahlak, amel ve siyasetlerinin temelinde Kur'an-ı Kerim bulunduğunu; buna karşılık haleflerin tevhidinde Yunan inanışlarından, İran hurafelerinden, İsrail kaynaklarından ve Asuriyye Keldaniyeleri'nin hikâyelerinden unsurlar karıştığını tespit etmiş, bunların inanç sisteminin Kur'an ve sünnet yolundan farklı olduğuna karar vermiştir⁵. Damolla'ya göre halefler, Allah'tan isteyecekleri şeyleri yaratılmışlardan istemekte, Allah'a mahsus sıfatları kullara yöneltmekte ve akaitlerin ispatı için kutsal kitabı ve sünnetleri yeterli görmeyerek kelim ilmini Kur'an-ı Kerim ve sünnetlerin temeli olarak kabul etmektedirler. Onların bu

² *Akâid-i Cevheriyye* s.1.

³ *Akâid-i Cevheriyye* s.2.

⁴ *Akâid-i Cevheriyye* s.3.

⁵ *Akâid-i Cevheriyye* s.3.

sakıncalı fikirleri “*taşa oyulan nakışlar ya da küçük yaşlarda tekrar edilerek ruha işleyen Kur’an sureleri gibi*”⁶ zamanla haleflerin düşünce sistemine yerleşmiş, evham ve hile çoğalınca da Müslümanlar, İslam’ı anlama, yaşama, onun temel prensipleri konusunda çeşitli gruplara ayrılmışlar; amel ve ibadetlerde farklı anlayışlar geliştirmişlerdir. Abdülbâkî, bu bölünmüşlüğü ve yozlaşmanın ortadan kaldırılmasının ancak haleflerin, selefler gibi kutsal kitaba, peygamberin sünnetlerine, İslam’ın kanunlarına uymalarıyla ve hurafelerden arındırılmış bir tevhitte mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre Müslümanlar ancak böyle yaparlarsa Allah’ın yardımına ulaşabilirler⁷. Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, *Mukaddime* bölümünde, seyahati süresince İslam dünyasında zuhur eden olumsuzluklar ve bunların çözüm yollarını İstanbul, İskenderiye, Mısır ve Hint ulemalarının muhakkakları ile müzakere ettiğine de değinmekte, özellikle benzersiz din âlimi olarak zikrettiği Reşit Rıza ile birkaç kez görüşüp fikir alışverişinde bulunduğunu anlatmaktadır. Abdülbâkî, *Mukaddime*’nin son sayfasında seyahatini tamamlamadan önce İslam’ın başladığı, ilk vahyin indiği yerde, Doğu Türkistan’daki din kardeşlerine içmekle tükenmeyen, yemekle bitmeyen, gönül kırgınlıklarına şifa olan bir çeşit hurma ve zezem hediye etmeye niyet ettiğini ifade etmektedir. Bu amaçla önce iki defterden oluşan *İslam Kanunu* adlı eserini bastırmayı düşünmüş ancak seyahatinin uzun sürmesi ve bu eseri yayımlatmak için bir hayli zaman gerektiği için, bu fikirden vazgeçerek halis tevhit hakkında küçük çocuklar için soru-cevap usulü ile *Akâid-i Cevheriyye* risalesini tertip etmiştir. Bu kısa risaleden sonra İmam Tahâvî’nin *Beyânü’s-Sünne* adlı eserini Türkçeye tercüme edip her iki eseri birleştirerek din kardeşlerine hediye etmiştir. Damolla, *Beyânü’s-Sünne*’nin tercümesinde nahiv, sarf ve beyan kaidelerini değil, içeriği ele aldığı; tercümede sarf, nahiv ve terkip keyfiyetinden söz etmenin maksada aykırı bir durum olduğunu ifade ederek *Akâid-i Cevheriyye*’nin *Mukaddime* bölümünü bitirmektedir⁸.

Akâid-i Cevheriyye’de *Mukaddime* bölümünden sonra tek sayfa üzerine yazılmış 27 satırdan ibaret olan ve tevhit konusunun işlendiği *Fâ’ide* bölümü yer almaktadır. Bu bölümün başlangıcında Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de halis tevhidin mertebesini beyan ettiği ve bu konuyla alakalı olarak En’âm suresini nazil kıldığı anlatılmaktadır. Buna göre Allah’ın birliğine iman edip ibadetlerde ona hiçbir şeyi ortak koşmayan, imanlarına şirki karıştırmayan kullar, doğru yoldadırlar ve bunlar hidayet nuru ve iman kuvvetiyle daima dalalet ve zilletten uzaktırlar⁹. İmam Buhârî ve İmam Müslim’in Ubadah b. Es-Sâmit’ten rivayet ettikleri bir hadise göre ise “Allah’tan başka yaratıcı yoktur, Allah’a zatta, sıfattan ve e’âlde hiçbir şey ortak değildir, Muhammed aleyhis-selam ve İsa peygamber Allah’ın kulu ve elçisidir, Allah’ın yarattığı cennet ve cehennem haktır.” diye şahadet eden kulları Allah cennete dâhil edecektir¹⁰. *Fâ’ide* kısmında tevhidin önemine vurgu yapmak için, Hz. Musa’nın Allah’a ettiği bir duayı konu alan, İmam İbni Hibbân ve İmam Hâkim’in Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet ettikleri başka bir hadise de yer verilmektedir. Buna göre Hz. Musa, Allah’ı zikretmek için ondan kendisine bilinmeyen bir şey öğretmesini istemekte, Allah da Hz. Musa’ya yedi asuman ve yedi zemindeki bütün yaratılmışlardan daha değerli olan “*ilâ-ilâhe il’lâllâh*” sözünü tekrarlamasını buyurmaktadır¹¹. Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, bu ayet ve hadislerle tevhidin faziletlerini ve sevabının büyüklüğünü ortaya koymak istemiş, hakikî imanın yolunu göstermiştir.

Akâid-i Cevheriyye’de, *Fâ’ide* bölümünden sonra 8 ve 24. sayfalar arasında eserin yazılış gayesini teşkil eden *Metin* (soru-cevap) bölümü yer almaktadır. Bu bölümün birinci sayfası 19, diğer sayfaları 23 satırdan ibarettir. Sayfalardaki her soru (sual) kelimesinin

⁶ *Akâid-i Cevheriyye* s.4.

⁷ *Akâid-i Cevheriyye* s.5.

⁸ *Akâid-i Cevheriyye* s.6.

⁹ *Akâid-i Cevheriyye* s.7.

¹⁰ *Akâid-i Cevheriyye* s.7.

¹¹ *Akâid-i Cevheriyye* s.7.

sonundaki lam (ل) harfinin içine soruların, cevap kelimesinde yer alan (ب) harfinin içine de cevapların Arap rakamıyla numaraları yazılmıştır. Damolla Sâbit b. Abdülbâkî'nin, insanları İslam'ın temel prensipleri hakkında bilgilendirmek ve halis İslam inancını öğretmek amacıyla kaleme aldığı *Akâid-i Cevheriyye*'nin *Metin* bölümünde toplam 53 soru sorulmuş ve bu sorulara Kur'an'daki ayet ve hadisler ışığında cevaplar verilmiştir. Bu bölümün dikkat çeken bir başka özelliği de Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanıldığı *Mukaddime* ve *Fâ'ide* bölümlerine göre dilinin sade ve kolay anlaşılır olmasıdır.

Akâid-i Cevheriyye'nin *Metin* bölümü, Âli İmrân suresinin 8. ayetiyle başlamaktadır. Bu ayetin hemen altına hüsnühatla ve harekeli olarak besleme yazılmış ve metnin birinci sorusuna geçilmiştir. İlk olarak Allah'ın kullarından istediği iyi şeylerden en önemlisinin ne olduğu sorusu, Âli İmrân suresinin 5. ayeti ve "innâ mu'â şire'l-enbiyâi dînunâ vâhidun" hadisi delil gösterilerek cevaplanmıştır¹². Buna göre Allah'ı tek yaratıcı kabul ederek ona hiçbir nesneyi ortak koşmamanın en önemli dini ilke olduğu belirtilmiştir. Bu sorunun arkasından Allah'ın kullarına yasakladığı en kötü şeyin ne olduğu sorusu sorulmuş, cevapta Beyyine suresinin 5. ayeti delil gösterilerek Allah nezdinde kulların yaptığı en kötü amelin şirk olduğu belirtilmiş ve şirkin asla bağışlanmayacağı açıklanmıştır¹³. En makbul ve en menfi amellerin neler olduğu soruları cevabını bulduktan sonra kullara vacip olan fiiller ele alınmıştır. Buna göre Allah'ı, Hz. Muhammed'i (s.a.v), İslam dinini kanıtlarıyla bilmek ve bunlara inanmak, ibadetleri peygamberin gösterdiği usulle yapmak ve Allah'tan gelen sıkıntılar karşısında sabır göstermek insanlara vacip olan şeylerin başında gelmektedir. Asr suresinde belirtildiği üzere Allah'ı, peygamberleri ve İslam'ı tanıyıp temiz gönülle iman edenler, cefalara sabır gösterenler ziyanda değildirler¹⁴. Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, amel ve ibadetin maksadının ne olduğu sorusunu üçüncü sırada cevaplandırmaktadır. Buna göre Allah'ı isim ve sıfatları ile iyi şekilde tanımak, onun yeri ve göğü yaratmakta, istediği gibi kullanmakta ortağı olmadığına inanmak, ezeli ve ebedi olduğuna tanıklık etmek, nimetlerine şükretmek, onun kendi büyüklüğü ile her şeyden zengin olduğuna, her şeyin onun isteği ve takdiri ile vuku bulduğuna saf gönülle inanmak amel ve ibadetin temel maksadıdır¹⁵.

Dini bilgiler bakımından son derece geniş bir konu çeşitliliğine sahip olan *Akâid-i Cevheriyye*'de ayet ve hadislerden istifade edilerek şu sorulara da cevap verilmiştir:

Amel ve ibadet ile ilahi sırlara ermenin hâsıl olması için vesile nedir? Kullara vacip olan en önemli şey nedir? İnkıyat kaç mertebedir? Tevhitten sonra (kullara) vacip olan şey nedir? Allah'ın kemal sıfatları, meleklerin ve peygamberlerin özellikleri nelerdir? Kutsal kitaplar nelerdir? İmanın eksik ya da fazla olması mümkün müdür? Müminler günah işlemekle kâfir olur mu? İman, hidayet, küfür, dalalet, iyilik ve kötülük kimdendir? Allah'ın hükümleri kaç türdür? Kulların amellerini meydana getiren kimdir? Rızık nedir? Kulun amele istidadı ne zamandır? İnsan ne şekilde ölürse ölsün mutlaka eceliyle mi ölür? Günahkâr insan tövbesiz ölürse onun hükmü ne olur? İnsan mezarda dirilir ve onu iki melek sorguya çeker mi? Kabir azabı kimleredir? Kıyamet günü gerçek midir, İsrâfil adlı meleğin insanların hesap meydanına toplanmalarını sağlamak için sur üflemesi doğru mudur? Levh ve kalem gerçek midir? Kıyamet günü ölümler diriltihip mezarlarından çıkarılır mı? Kıyamet günü kullara amel defterlerinin verilmesi doğru mudur? Kulların amel ve ibadetlerinin tartıldığı terazi gerçek midir? Cehennem üzerine çekilen köprü gerçek midir? Hz. Muhammed'in Mirac'ı gerçek midir? Kevser Havuzu, Cennet ve Cehennem gerçek midir? Cennet'te Allah'ı görmek mümkün müdür? Peygamberlerin şefaati gerçek midir, gerçekse kimleredir? Cennet'in kapısını ilk kim açacaktır? Allah dostlarının keramet sahibi

¹² *Akâid-i Cevheriyye* s.8.

¹³ *Akâid-i Cevheriyye* s.8.

¹⁴ *Akâid-i Cevheriyye* s.9.

¹⁵ *Akâid-i Cevheriyye* s.9.

olmaları gerçek midir? Veli, peygamber ile marifet ve mertebede eşit midir? Peygamberler marifet ve mertebede eşit midir? İslam ümmetinin en faziletlisi kimdir? Günahkâr insanın arkasından namaz kılmak uygun mudur? İki çizmeye mesh etmek caiz midir?

Damolla Sâbit b. Abdülbâkî, bütün bu sorulara delilleriyle birlikte cevap verdikten sonra yirmi üçüncü sayfanın on dokuzuncu satırından itibaren kıyamet alametleri hakkında bilgi vermekte ve eserini Âli İmrân suresinin 19., 193. ve Bakara suresinin 201. ayetleriyle bitirmektedir.

Akâid-i Cevheriyye'nin İmlâ ve Dil Özellikleri

15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya Türk halklarının kullandıkları ortak yazı ve edebiyat diline Çağatay Türkçesi adı verilmektedir. "Orta Asya İslami Türk edebiyatı dilinin belirli bir devrini ifade etmek için kullanılan" (Eckmann 2009: 13), kapsamı, başlangıç ve bitiş tarihleriyle ilgili olarak Fuat Köprülü, A. N. Samoyloviç, M. A. Şçerbak, J. Eckmann, Mustafa Canbolat gibi Türkologların farklı görüşler öne sürdükleri Çağatay Türkçesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren yerini Yeni Uygur Türkçesine¹⁶ bırakmıştır. "1930'lara kadar Çağatay yazı dilini kullanan Uygurlar, bu tarihten sonra Ürimçi (Urumçi) ağzına dayanan "merkezi şive"yi edebî dil haline getirmişlerdir" (Ersoy 2007: 360).

"Çağatayca metinlerin karakteristik yazım özellikleri, Türkçe sözcüklerdeki ünlülerin hareke ile değil harflerle gösterilmesi, eklerin sözcüklerden ayrı yazılması, geniz n'sinin نك ile, art ünlülü Türkçe sözcüklerdeki t' ve s'nin ت ve س ile, p ve ç ünsüzlerinin ب ve ج ile yazılmasıdır" (Ölmez 1996: 37).

Damolla Sâbit b. Abdülbâkî'nin hicri 1349 yılında çıktığı seyahati esnasında kaleme alınan ve hicri 1351 yılında Hindistan'da basılan *Akâid-i Cevheriyye'nin*, Çağatay Türkçesinin imlâ ve dil özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Eserin imlâ ve dil özellikleri bakımından incelendiği bu çalışmada üç temel amaç gözetilmiştir. Bunlardan birincisi dil incelemeleri için malzeme sağlamak, ikincisi Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini taşıyan bir eseri imlâ ve şekil özellikleri açısından incelemek, üçüncü ise Damolla Sâbit b. Abdülbâkî ve *Akâid-i Cevheriyye'nin* ilmi bakımdan tanınmasına katkı sağlayabilmektir. Çalışmanın bu kısmından sonra incelemeye konu olan *Akâid-i Cevheriyye*, AC biçiminde kısaltılacak; ayrıca Orhon Türkçesi için OT, Eski Türkçe için ET, *Kutadgu Bilig* için KB, *Dîvânu Lugâti't Türk* için DLT kısaltmaları kullanılacaktır. Metin incemesinde kullanılan ve parantez içinde gösterilen rakamlardan birincisi sayfa, ikincisi satır numarasını göstermektedir.

İmlâ Özellikleri

1.1. Ünlülerin Yazımı

1.1.1. a ünlüsünün yazımı

Söz başındaki "a" ünlüsü için medli elif (ā) ve elif (l) harfleri karışık olarak kullanılmıştır; ancak ağırlığın medli elif harfinde olduğu görülmektedir. Metin içerisinde birden fazla kez tekrar edilmiş olan *ana*, *anla-*, *anıñg*, *añga*, *al-*, *alın-* ve *arka* sözcüklerinin imlâsında tutarsızlık bulunmaktadır. Bu sözcüklerin ilk harfi için kimi zaman elif, kimi zaman medli elif kullanılmıştır:

ألمه alma (2-9); انداغ andağ (3-5); آراشتورغان aralaştırğan (4-4); آراالشيب aralışıp (4-10); اناسى anası¹⁷ (4-21); انڭلاب añğlap¹⁸ (4-23); ارقاداش arqadaş (6-11); آنك انیñگ¹⁹ (7-

¹⁶ Çağatay Türkçenin devamı olarak kabul edilen bir diğer Türk lehçesi, Özbek Türkçesidir.

¹⁷ ana sözcüğü 24-2'de medli elifle yazılmıştır: اناسیغا anasığa.

¹⁸ anla- fiili 12-6'da medli elifle yazılmıştır: انڭلابدور añğlaydur.

¹⁹ anıñg sözcüğü 10-19, 11-9, 11-14'da elif harfiyle yazılmıştır.

اورونلاشدى oronlashdi (4-6); نى نى nerselerni (4-6); دىدى didi (5-1); بولور بولور bolur idi (5-13); بىرى biri (5-19); سنى seni (7-19); كۆنگلى köngli (9-17); دىدى didi (10-2); ايلگىرى ilgeri (10-5); بونى buni (6-15); انى anı (7-13); قىلغۇچى qilguchi (16-2); بولماق bolmaq (16-5); يوقارقى yuqarkı (18-5) vd.

Bazı sözcüklerde “ı-i” ünlüsü yazılmamıştır:

يراق yırak (2-6); كىچىك كىچىك kiçilikde (4-10); بىر bir (4-21); كىشى kişi (4-21); چىگسىز çigsiz (2-1); ايشىكى işikini (21-21) vd.

1.1.4. o/ö ünlülerinin yazımı

Söz başında “o/ö” ünlüleri elif-vav (و) ile yazılmıştır:

اورونلاشدى oronlashdi (2-7); او قوشغان oquşgan (2-15); اون on (3-9); اويولغان oyulgan (4-10); اورونلاشدى oronlashdi (4-11); اونكلانمايدور onklanmaydur (5-22); او قوماقدور oqumaqdur (10-14); اوخشامايدور oqshamaydur (12-2); اولتورادور öltüredür (16-22); اولوك ölüg (17-15); اوتماق otmeki (20-2); لاب اورمه lab örmelep (20-5) vd.

Söz içindeki “o/ö” ünlüleri vav (و) ile yazılmıştır:

يوروشى yoruşu (2-3); او قوشغان oquşgan (2-15); بولوب bolup (3-7); سونگرادين songradın (3-15); سورالادورغان soraladurğan (4-6); قوشولوب қошулup (5-4); چونگراقى çongraqı (8-12); كوپ köp (2-14); كوروشوب körüşüp (3-7); كوردوم kördüm (3-11); كوترمك kötermek (13-3) vd.

1.1.5. u/ü ünlülerinin yazımı

Söz başında “u/ü” ünlüleri elif-vav (و) ile yazılmıştır:

اولوغ uluğ (5-9); اوزاب uzap (4-15); اوشبو uşbu (8-7); اويغو uyğu (14-11); اوچون üçün (1-7); اوزولگان üzülgen (2-10); اوستيده üstide (3-18); اوج üç (4-22) vd.

Söz içindeki “u/ü” ünlüleri vav (و) ile yazılmıştır:

يوروشى yoruşu (2-3); تورغان turğan (2-4); او قوشغان oquşgan (2-15); يولدوزلرنى yulduzlarını²⁵ (2-16); قوشولوب қошулup (5-11); شونداغ şundag (7-25); كوك kök (3-7); يوز yüz (5-19); توشكان tüşkan (6-11); توشسه tüşse (7-22); يوكوروب yügürüp (20-5) vd.

Söz sonundaki “u/ü” ünlüleri vav (و) ile yazılmıştır:

مو mu (de/da, bile; soru edatı (4-8)); اوشبو uşbu (8-7); چىقغو çıkğu (dik (11-15)); اويغو uyğu (14-11); سو su (20-18) vd. Söz içindeki bazı yuvarlak ünlüler yazılmamıştır: كىموش kümüş (2-4); قوشولوب қошулup (5-11); قورقنچى қорқынçı (5-4); منا muna (7-22).

1.2. Ünsüzlerin Yazımı

1.2.1. Geniz n'sinin yazımı

Geniz n'si, nun-kef (نک) ile yazılmıştır:

منىک meniñg (4-19); انكلاب anğlap (4-23); نى نى nerselerniñg (8-3); سونگ şonğ (11-15); نىنک kılğuchınıñg (17-22); اولوك ölügniñg (18-4); يالانگغاچ yalanğgaç (24-3) vd.

1.2.2. p ünsüzünün yazımı

“-p” (پ) zarf-fiil ekinin düzenli olarak “-b” (ب) ile yazıldığı görülmektedir. Tap-, tapşur-, pışur-, köp ve köprüg sözcüklerindeki p ünsüzü (پ) ile yazılmıştır:

قىلىپ kılıp (2-2); كوپ köp (2-14); كىلتوروب kiltürüp (2-19); بولوب bolup (3-3); سوراب sorap (3-14); تاپدیم tapdım (3-19); پشورماق pışurmaq (4-3); تانوب tanup (9-5); كوپرؤك köprüg (20-1); يوموب yumup (20-3); مانگىپ mañgıp (20-5); تاپشورولسا tapşurulsa (23-4) vd.

²⁵ yıldız sözcüğü 9-8'de يىلدىز yıldız şeklinde yazılmıştır.

1.2.3. ç ünsüzünün yazımı

“ç” ünsüzü genellikle çim (چ) ile yazılmıştır:

قاناچلىق bolğaç (2-6); باشقاچ başqaça (2-9); چىقىپ چىقىپ (2-12); اچىدە (3-18); قانچىلىق دور (3-20); باشقاچ başqaça (4-6); كىچىك لىك دە (4-10); قىلغۇچى قىلغۇچى (6-8); قانچىلىق دور (11-23); چىن چىن (12-9); قىلغۇچى قىلغۇچى²⁶ (17-22) vd.

Bazı sözcükler cim (ج) ile yazılmıştır:

بىرىنچى (10-10); ئىككىنچى²⁷ (10-14); تۆرتىنچى (10-14); بەشىنچى (10-15);

أ

1.2.4. t ünsüzünün yazımı

“t” ünsüzü, eserde daima te (ت) ile yazılmıştır:

ايرىتكەن (2-4); تاپدىم (3-19); تاشقا (4-10); تاشلانپ (5-4); اتىپ (6-2); اتاسىز (7-12); يوقاتماق (10-20); يەتىشەن (11-22); ساتماق (14-11); كىلىچ (20-2); يالانغاچ (24-3) vd.

1.2.5. s ünsüzünün yazımı

“s” ünsüzü sin (س) ile yazılmıştır²⁸. Çağatay Türkçesinin kimi eserlerinde görülen s'nin, sin'in altına üç nokta konularak yazılması örneğine eserde rastlanmamıştır:

باسىلىپ (1-9); چىگسىز (2-1); سولر (2-4); barsam (3-11); sorap (3-14); songradin (3-15); kesilgen (6-9); saŋga (7-20); bolmas (9-23); soralmaydur (12-4); saqlaydur (13-1), şatmaq (14-11) vd.

1.3. Eklerin Yazımı

Eserdeki eklerin bazıları sözcükten ayrı yazılmıştır:

otlarnı (2-8); yolsız (2-17); كىچىك لىك دە (4-10); باشقاچ başqaça (4-6); يوللارنى (3-15); ئىلچى سىدور (7-10); ىگەسىدىن (9-20); كىلكا نى نى (20-8); ئىشكى ئىشكى (21-21); نەرسە لرنى (4-6); ئىلچى سىدور (7-10); نەرسە لرنىنىڭ (8-3) vd.

1.4. Ses Özellikleri

1.4.1. Ünlü Değişmeleri

1.4.1.1. Daralma

e > i

“Çağataycanın en büyük ses değişikliği hususiyeti *e>i* değişikliğidir” (Ergin 1992: 211). “Kelime başında ve ilk hecedeki *e*'ler Çağataycada büyük ölçüde *i*'ye çevrilmiştir” (Ergin 1992: 2011, Akar 2005: 2007, Eckmann 2009: 33).

Metinde Çağatay Türkçesinde görülen kök hecedeki *e>i* değişimini gösteren çok sayıda örnek bulunmaktadır. Ancak bu örneklerin imlâsı düzenli olmadığı için aynı sözcük *ى* ile yazıldığı gibi *ى* sesi gösterilmeden de yazılmıştır. Bu sebeple metin okunurken *ى*'nin yazılmadığı örnekler “*e*” şeklinde okunmuştur.

e > i değişimini yansıtan örnekler:

²⁶ kılğuçı sözcüğü 16-17'de قىلغۇچى şeklinde yazılmıştır.

²⁷ ikinci sözcüğü 12-3'de ئىككىنچى şeklinde yazılmıştır.

²⁸ sonğ ve sat- sözcükleri (ص) ile yazılmıştır.

iri- “erimek” (2-4) < DLT eri- (Atalay 1986: 189); *irte* “erken, sabah, yarın” (2-6) < DLT érte (Atalay 1986: 192); *kil-* “gel-” (2-19) < DLT kel- (Atalay 1986: 295); *kiçe* “ gece” (2-20) < DLT keçe (Atalay 1986: 290); *di-* “de-” (4-8) < DLT tè- (Atalay 1986: 591); *i-* (ol-) “e-” (4-2) < DLT e- (Atalay 1986: 167); *yi-* “yemek” (6-12) < DLT yè- (Atalay 1986: 767); *kiç-* “geçmek” (6-13) < DLT keç- (Atalay 1986: 289) vd.

İkili özellik gösteren sözcükler:

yit- “yetmek” (9-1) ~ *yet-* “yetmek” (11-22, 14-2, 14-7, 14-8) < DLT yet- (Atalay 1986: 776); *ber-* “vermek” (5-12) ~ *bir-* “vermek” (10-19, 14-1, 15-8, 18-6, 19-10, 19-11, 19-12) < DLT bër (Atalay 1986: 83).

1.4.1.2. Düzleşme

Çağatay Türkçesinin belirli hususiyetlerinden olan düzleşmeyle ilgili olarak AC’de tek örnek tespit edilmiştir:

-ü- > -e-

köter- “yükseltmek, taşımak” (13-3) < DLT kötür- (Atalay 1985: 368).

1.4.1.3. Genişleme

-ı > -e

alte “altı” (10-20) < OT altı (Tekin 2003: 128).

-ı > -a-

yalanġ “çıplak, yalın” (24-3) < DLT yalıġ (Atalay 1986: 735).

1.4.1.4. Öndamaksıllaşma

-o- > -ü-

yürü- “yürümek” (10-19) < DLT yoru- (Atalay 1986: 802).

ı > i-

inen- “inanmak” (10-22) < DLT inan- (Atalay 1986: 217); *iber-* “göndermek” (10-13) < **iyiber-* < *ıdu ber (Ölmez 1996: 51, Argunşah 2013: 86).

-a- > -e-

inen- “inanmak” (10-22) < DLT inan- (Atalay 1986: 217).

1.4.1.5. Yuvarlaklaşma

“İlk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle, ikinci hecedeki düz ünlünün, bazı hallerde de ikinci hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle, ilk hecedeki düz ünlünün Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaştığı görülmüştür” (Eckmann 2009: 33).

İlerleyici ses benzeşmesi yoluyla ilk hecede yuvarlaklaşma:

-ı > -u-

oķu- “okumak” (2-15; 23-15...) < DLT, KB oķı- (Atalay 1986: 430, Arat 1979: 336).

Gerileyici ses benzeşmesi yoluyla ilk hecede yuvarlaklaşma:

e- > -ö

ötük “çizme” (23-12) < DLT etük (Atalay 1986: 204).

a- > o-

oçuķ “açık” (23-13) < DLT açuķ (Atalay 1986: 5).

1.5. Ünlü Düşmesi

1.5.1. Söz İçinde Ünlü Düşmesi

Bazı sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıkları zaman ikinci hecelerindeki ünlüleri düşürmüşlerdir:

orun: ornida "yerine" (5-5).

Buyur-: buyrağan (8-3).

1.5.2. Söz Sonunda Ünlü Düşmesi

-yu/-yü zarf-fiil eki ünlüsünü düşürmüş (Ölmez 1996: 52), -y şekline dönüşmüştür: diy<tiyü, yıglay<ıglayu (Ercilasun 2004: 430).

ķalmay "kalmadan" (4-5, 5-7); *beyân kılmay* "açıklanmadan" (6-22); *şirk kılmay* "ortak etmeden" (8-6); *kem ziyâde kılmay* "azaltıp çoğaltmadan" (14-8); *hıyânet kılmay* "ihamet etmeden" (14-8); *kitmân kılmay* "gizlemeden" (14-8); *işinmey* "inanmadan, inanmayıp" (14-21).

1.6. Ünlü Uyumu

"Ünlü uyumu, bir kelimedeki vokallerin çeşitli bakımlardan birbirine uyması hadisesidir. Türkçe kelimelerde göze çarpan vokal uygunluğu, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımlarından olmak üzere iki nokta etrafında toplanır" (Ergin 2009: 97).

1.6.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

"Kalınlık-incelik uyumuna göre bir kelime, kalın veya ince vokalları ihtiva edebilir. Arap alfabesinde kalın ve ince vokaller için özel işaretler bulunmadığından, kalın ve ince vokalli kelimeleri ayırmada birinci ölçü, bunların *ğ/k* veya *g/k* seslerinden herhangi birini ihtiva etmeleridir. Çağatay Türkçesinde kalın vokalli kökler, kalın vokalli ekler (içerisinde *ğ/k* sesleri bulunan), ince vokalli kökler ise ince vokalli ekler (içerisinde *g/k* sesleri bulunan) alırlar" (Eckmann 2009: 27-28).

Türkçenin en temel kurallarından biri olan kalınlık-incelik uyumuna AC'de genel olarak uyulmakla birlikte yönelme durum ekinin kullanıldığı sözcüklerde bu kuralın sistematik şekilde bozulduğu görülmektedir. Eser boyunca yönelme durumu eki olarak hem Arapça-Farsça hem de Türkçe sözcüklerde tek şekilli *+ğa* eki kullanılmıştır:

1.6.2. Türkçe Sözcüklerde Yönelme Durum Ekinin Yazımı

yerga "yere" (3-11); *üstiga* "üstüne" (5-3); *birliğiga* "birliğine" (7-2); *yürgüçiga* "yürüyene" (10-19); *işlerga* "işlere" (14-17); *öziga* "kendisine" (12-17); *kimlerga* "kimlere" (18-8); *bizlerga* "bizlere" (19-2); *birbiriga* "birine" (21-11) vd.

1.6.3. Arapça ve Farsça Sözcüklerde Yönelme Durum Ekinin Yazımı

hikmetga "hikmete" (1-6); *nâşirlerga* "naşirlere" (1-10); *bülbüllerga* "bülbüllere" (2-7); *tevhidga* "tevhide" (4-2); *bendelerga* "kullara" (4-7); *keşşga* "ayakkabıya" (4-20); *sünnetga* "sünnete" (5-17); *hemeğa* "hepsine" (6-12); *nefsga* "nefse" (12-13); *behiştga* "cennete" (19-10); *ehliga* "ehle" (24-4) vd.

1.7. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

"Düzlük yuvarlaklık uyumu, bir kelimedeki vokallerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine uymasdır" (Ergin 2009: 99). "Düzlük-yuvarlaklık uyumu kanununa göre o-ö-u-ü yuvarlak vokallerinden birini ihtiva eden kökler, *i-u-ü*'lü eklerden *u-ü*'lü olanlarını alırlar. Fakat Çağataycadaki düzlük-yuvarlaklık uyumu, tam gelişmiş değildir; bu yüzden, ek ve yardımcı vokallerin hepsi, bu uyumdan aynı derecede etkilenmemiştir" (Eckmann 2009: 30).

AC'de bazı ek ve bağlayıcı ünlüler düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı iken sadece düz veya sadece yuvarlak ünlülü ek ve yardımcı ünlüler düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalmıştır:

1.7.1. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumuna Giren Ek ve Yardımcı Ünlüler:

1.7.1.1. İyelik Ekleri

Teklik 1. kişi iyelik ekinin yuvarlak ünlülü şekillerine rastlanmamıştır:

+ım/+im: *āşinālarım* (3-1); *seferimde* “seyahatimde” (3-8); *karındaşlarımınñ* “kardeşlerimin” (3-15); *ümmetim* (4-22); *karındaşım* “kardeşim” (5-16); *kindikim* “göbeğim, göbek bağım” (6-9) vd.

Çokluk 1. kişi iyelik eki almış iki sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcükler de yuvarlak ünlülü değildir.

+mız/+miz: *peygamberimiz* “peygamberimiz” (22-21); *dînimiz* “dinimiz” (24-10).

1.7.1.2. Görülen geçmiş zaman teklik 1. kişi ekleri:

-dım/-dim/-dum/-düm: *boldum* “oldum” (3-8); *kıldım* “yaptım” (3-9); *kördüm* “gördüm” (3-11); *meşğül boldum* “meşgul oldum, ilgilendim” (3-15); *tapdım* “buldum” (3-19); *bildim* (3-22); *sözleşdim* “konuştum” (5-15) vd.

1.7.1.3. -uķ fiilden isim yapım eki

oçuķ “açık” (23-13).

1.7.1.4. -ın/-ün çatı ekleri

köründi “göründü” (4-4) *tesmiye kılınğan* “t. kılınan” (5-23); *beyān kılındı* “açımlandı” (6-22); *mağfired kılınmaydur* “bağışlanmamaktadır, bağışlanmayacaktır” (8-13); *alınğan dik* “alındığı gibi” (11-21); *alınmaydur* “alınmıyor” (11-21) vd.

1.7.1.5. -ıl/-ul/-ül çatı ekleri

oyulğan “oyulan” (4-10); *koşulup* “katılıp” (5-4); *üzülse* “kesilse, ilgisini kesse” (5-11); *körülüp* “görülüp” (6-5); *ayrılıp* “ayrılıp” (14-13); *zebān uzatılmaydur* “söz edilmiyor” (15-22); *çafilsun* “asılsun, vurulsun” (17-16); *kömülgende* “gömüldüğü zaman” (18-4); *yazılğan* “yazılan” (18-21) vd.

Bir örnekte edilgenlik eki -il'in düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kaldığı görülmektedir: *kötürilgende* “kaldırıldığı zaman” (13-18).

1.7.1.6. -ıp/-ip/-up/-üp zarf-fiil eki

aķıp “akıp” (2-4); *külüp* “gülüp” (2-4); *kiltürüp* “getirip” (2-19); *aralaşıp* “karışıp” (4-10); *köpeyip* “çoğalıp” (4-11); *añğlap* “anlayıp” (4-23); *koşulup* “katılıp” (5-4); *işenip* “güvenip” (8-5); *yumup* “yumup” (20-3); *yügürüp* “koşup” (20-5) vd.

1.7.1.7. +inçi/+ünçi sıra sayı eki (ilk ünlü)

birinçi “birinci” (10-10); *ikinçi* “ikinci” (10-14); *üçünçi* “üçüncü” (10-14); *törtünçi* “dördüncü” (10-14); *beşinçi* “beşinci” (10-15); *altınçi* “altıncı” (11-1).

1.7.1.8. -unç fiilden isim yapım eki

korğunçi “korkuncu” (7-4).

1.7.1.9. +lık/+lik isimden isim yapım eki

amānlık “eminlik” (7-3); *yağışlık* “iyilik” (11-1); *kaçılık* “kaç, ne kadar” (11-23); *râstlık* “doğruluk” (14-8); *peygamberlikğa* “peygamberliğe” (14-10); *sağlık* “canlılık, uyanıklık” (17-10) vd.

tendürüstlik “sağlamlık” (17-10) sözcüğünde *+lik* ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kaldığı görülmektedir.

1.7.1.10. +hığ/lig isimden isim yapım eki (isimden sıfat türeten ek)

sür'atlig “süratlı” (2-2); *iştibâhlig* “şüpheli” (3-14); *unvānlig* “ünvanlı” (6-1); *ağlâkhig* “ahlaklı” (6-10); *inkıyâdlig* “itaatlı” (12-20); *atlig* “adlı” (18-4); *tatlıgrağdur* “daha tatlıdır” (20-15) vd.

İki sözükte *+lig* sıfat eki düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kalmıştır: *kaşlig* “kaşlı” (1-6); *şāmlig* “şamlı” (5-23).

1.7.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumuna Girmeyen Ekler

1.7.2.1. +sız/+siz isimden isim yapma eki

kuşürsüz “kusursuz” (2-13); *yolsüz* “yolsuz” (2-17); *aşısız* “asılsız” (4-3); *atasız* “babasız” (7-12).

1.7.2.2. +dın/+din ayrılma durumu eki

kündin “güneşten” (3-7); *yalarıdın* “yaylarından” (6-2); *yokdın* “yoktan” (12-5); *üçdin* “üçten” (13-5); *törtüdin* “dörtten” (13-6); *sütüdin* “sütten” (20-15) vd.

1.7.2.3. -dı/-di görülen geçmiş zaman teklik 3. kişi eki

köründi “göründü” (4-4); *oldı* “oldu” (4-18); *orunlaşdı* “yerleşti” (4-11); *m. boldı* “kanıt olarak gösterildi” (5-20) vd.

1.7.2.4. +ı/+i;+sı/+si teklik 3. kişi iyelik eki

üstiga “üstüne” (5-3); *korğunçı* “korkuncu” (7-4); *yolıda* “yolunda” (9-6); *rükni* “esası” (10-11); *küni* “günü” (18-15) vd.

1.7.2.5. +ünçi sıra sayı eki (ikinci ünlü)

üçünçi “üçüncü” (10-14); *törtünçi* “dördüncü” (10-14).

1.7.2.6. -ğıl emir eki

bolğıl “ol” (20-7); *köz tutğıl* “bekle” (24-6).

1.7.2.7. +nı/+ni belirtme durumu eki

sözni “sözü” (4-23); *bunı* “bunu” (6-15).

1.7.2.8. +nıñ/+niñ ilgi durumu eki

sözniñ “sözün” (10-1); *ölügniñ* “ölünün” (18-4).

1.7.3. Yalnızca Yuvarlak Ünlülerle Kullanılan Ekler

1.7.3.1. +dur/+dür bildirme eki

düzağdadur “cehennemdedir” (4-23); *kimlerdür* “kimlerdir” (5-1); *sünnetdür* “sünnetlerdir” (5-2); *kelimesidür* “kelimesidir” (7-11); *tanımağdur* “tanımaktır” (9-12); *kimindür* “kimdendir” (16-1).

1.7.3.2. -ğunça/-kunça zarf-fiil eki

rücū' kılmagunça "dönmeyince" (5-22); *açkunça* "açınca" (20-3).

1.7.3.3. -ur/-ür ettirgenlik eki

pişurmak "olgunlaştırmak" (6-3); *tüşürme* "indirmese" (9-9).

1.7.3.4. -ur/-ür geniş zaman eki

ibādet bolur "ibadet olur" (10-3); *bilenür* "bilinir" (10-4); *şunu kıurlar* "onu yaparlar" (12-21); *birürler* "verirler" (13-23) vd.

1.7.3.5. -tur/-tür ettirgenlik eki

kiltürüp "getirip" (2-19); *aralaşturmağan* "karıştırmayan" (7-3); *öltürguzup* "öldürüp" (18-6).

1.7.3.6. -ğuz/-güz ettirgenlik eki

yitğüzmek "ulaştırmak" (14-7); *tirgüzedür* "diriltiyor" (16-23); *öltürguzup* "öldürüp" (18-6).

1.7.3.7. -gu(dik) sıfat-fiil eki

çıkgju dik "çıkacak gibi" (11-15); *kādir bolğu dik* "kadir olacak gibi, kadir olacak kadar" (18-6).

1.7.3.8. -sun/-sün emir eki teklik 3. kişi eki

ma'lūm bolsun "bilinsin" (14-15); *çafilsun* "asılsun, vurulsun" (17-16); *atilsun* "vurulsun" (17-16); *köysün* "yansın" (17-17); *aşsun* "aksın, suda boğulsun" (17-17).

1.7.3.9. mu soru edati

bar mudur "var mıdır?" (17-15); *suāl kıur mu* "soru sorar mı?" (18-2); *haqq mudur* "gerçek midir?" (18-14); *rāst mudur* "doğru mudur?" (18-14); *revā mudur* "mümkün müdür?" (21-1).

1.8. Ünsüz Değişmeleri**1.8.1. t- > d-**

"Çağatay Türkçesinde kelime başı *t-* sesleri korunmuştur; ancak "*di-*, *dik*, *dağı*, *dur-durur*, *diğrü/tigrü*, *digin*, *değince/degünçe*" gibi sözcüklerde *t->d-* değişimi gerçekleşmiştir" (Eckmann 2009: 39, Ercilasun 2004: 430). Bu durum "Çağataycanın kendi inkişâfı değil, Batı Türkçesinin tesirinden ibarettir" (Ergin 1992: 212, Argunşah 2013: 94). AC'de *t->d-* değişimini yansıtan örnekler şunlardır:

dik "gibi" (2-4) < KB *teg* (Arat 1979: 430); *-dur/-dür* bildirme eki (5-1) < ET *tur-ur* (Gabain 2003: 88); *di-* "demek" (7-5) < DLT *tè-* (Atalay 1986: 591).

1.8.2. -d > -y

"Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *-d-* olarak geçen Eski Türkçenin kelime içi ve kelime sonundaki *-d-* sesi, Çağataycada *y'*ye değişmiştir" (Eckmann 2009: 39, Akar 2005: 207, Ercilasun 2004: 430). Metinde bu değişimin örnekleri bulunmaktadır:

ayak "ayak" (24-3) < KB *ağak* (Arat 1979: 4); *kiyin* "sonra" (5-13, 6-8, 11-7...) < KB *kiğin* (Arat 1979: 256); *kıyt-* "geri dönmek" (6-10) < KB *kağıt-* (Arat 1979: 214); *uyku* "uyku" (14-11) < KB *uğku* (Arat 1979: 489); *ayıv-* "ayırmaq" < KB *ağır-* (Arat 1979: 6).

1.8.3. *b- > m-*

b->m- değişikliği Türkçe kelimelerin başında görülen bir değişikliktir. Bu değişikliğe umumiyetle uzak nazal benzeşmenin sebep olduğu anlaşılmaktadır (Ergin 2009: 90, Eckmann 2009 37).

Orhon Türkçesi döneminde başlayıp Uygurcada tamamlanan söz içi ve söz sonundaki *nġ* ve *n'*nin etkisiyle baştaki *b-* sesinin *m'*ye değişimini (Ölmez 1996: 61) AC'de gösteren örnekler şunlardır:

men "ben" (4-19) < OT ben ~ men (Tekin 2003: 119); *miġ* "bin" (18-17) < OT bing/biġ ~ miġ (Tekin 2003: 128); *mun* "bunu" (7-20, 8-13, 15-20) < OT bunı (Tekin 2003: 121); *mundın* "bundan" (8-12, 12-13); *muġa* "buna" (15-19).

1.8.4. *+k > +ġ (Ötümlüleşme)*

"Çağataycada aslî *-k* ve aslî *ġ* ünsüzleri birbirine karışmıştır" (Ölmez 1996: 61). "Bu durum *+lık* isim yapma eki ile *+lıġ* sıfat yapma ekinin karşılıklı yer değiştirmesine sebep olur" (Eckmann 2013: 89).

AC'de dört sözcükte isimden isim yapım eki *+lık* yerine, isimden sıfat türetme eki *+lıġ* kullanılmıştır:

keteliġi "büyüklüğü" (7-23); *güvâhlıġ* "şahitlik" (8-5, 9-14, 10-14); *râstlıġıġa* "doğruluğuna" (11-1); *câ'izlıġıġa* "caizliğine" (23-13).

Bir örnekte *k* ünsüzü iki ünlü arasında kalarak ötümlüleşmiştir: *buyraġı* "buyruğu, emri" (16-10, 16-12) < ET buyruk (Gabain 2003: 271).

1.8.5. *-ġ- > -k-*

İki sözcükte, söz içinde *-ġ- > -k-* değişimi gerçekleşmiştir: *kıska* "kısa" (6-18) < DLT, KB kısğa (Atalay 1986: 321, Arat 1979: 252); *kutkar-* "kurtar-" 7-25 < DLT, KB kutgar (Atalay 1986: 389, Arat 1979: 295).

1.8.6. *-d- > -y- > -g-*

"Çağataycada vokalle başlayan birkaç kelime *d/d'*den gelen *y, g'*ye dönüşmüştür" (Eckmann 2009: 40, Ölmez 1996: 63). AC'de "*ige*" sözcüğü bu ses değişiminin tek örneğini oluşturmaktadır: *ige* "sahip" (7-25, 9-20, 24-3) < KB ıdı (Arat 1979: 187).

1.8.7. *-k- > -h-*

Çağatay Türkçesinde "*-k-*, bazen konsonantların yanında *-h-* olur. Eski Uygur Türkçesi döneminde başlayan bu ses değişimini" (Eckmann 2009: 41, Ölmez 1996: 64) AC'de örnekleyen iki sözcük bulunmaktadır: *yaġsı* "güzel, iyi" (9-5, 11-1) < KB yaġsı (Arat 1979: 516); *oġsa-* "benzemek" (12-1) < KB oġsa- (Arat 1979: 337).

1.8.8. *-p- > -f-*

Çağatay Türkçesinin dil hususiyetlerinden biri olan bazı sözcüklerdeki söz içi *p* ünsüzünün *f*ye değişmesi (Eckmann 2009: 38, Ergin 1992: 212, Akar 2005: 207)'nin eserde iki örneği bulunmaktadır: *çafil-* "vurul-" (17-16) < DLT çapıl- (Atalay 1986: 135); *taşur-*²⁹ "teslim etmek, bırakmak" (24-4) < DLT tapşur- (Atalay 1986: 575).

²⁹ taşur- fiili, 24-5'te tapşur- şeklinde yazılmıştır.

1.9. Ünsüz Türemesi

1.9.1. /y/ Türemesi

Eski Uygur Türkçesinde başlayan dar ünlü sözcüklerin başında *y-* sesi türemesi (Ölmez: 1996: 67)'nin AC'de tek örneği bulunmaktadır:

yıraḳ "uzak" (2-6, 3-18) < OT *ıraḳ* (Ergin 2011: 95).

1.10. Ünsüz Düşmesi

1.10.1. *y-* > $\emptyset$

"Çağatay Türkçesinde söz başında kimi sözcüklerde *y-* sesi düşmüştür" (Ergin 1992: 212, Ölmez 1996: 65, Eckmann 2009: 40). AC'de de iki sözcükte *i* ünlüsünden önceki *y-* sesinin düştüğü görülmektedir:

iber- "göndermek" (10-13) < **iyiber-* < **ıdu ber-* (Ölmez 1996: 51); *inçge* "ince" (20-2) < DLT *inçge* (Atalay 1986: 792).

1.10.2. *-v* > $\emptyset$

"Çağatay Türkçesinde *su* sözcüğündeki *-v* sesi düşmüştür" (Ercilasun 2004: 430). AC'de *su* sözcüğü bu gelişmeye koşutluk göstermektedir: *su* "su" (20-18) < DLT *suw* (Atalay 1986: 543); *sunı* "suyu" (20-15).

1.10.3. *-r-* > $\emptyset$

"Çağatay Türkçesinde *r-* sesi, konsonantlardan önce sık sık düşmektedir" (Eckmann 2009: 43, Ergin 1992: 213, Akar 2005: 2007).

AC'de *ir-* fiilindeki *r-* sesi düşmüştür: *az imes* (6-8) < DLT *er-* (Atalay 1986: 187); *ziyānda imesdür* (9-7); *muhtāc imesdür* (12-2); *şüretleri dik imesdür* (13-7); *maḥlūḳ imesdür* (15-1) vd.

1.11. Yer Değiştirme

Bir sözcükte seslerin yer değişmesi hadisesi gözlenmektedir: *yamğur* "yağmur" (2-10) < DLT *yağmur* ~ *yamğur* (Atalay 1986: 739).

1.12. Ünsüz Uyumu

"Ünsüz uyumu, Türkçe kelimelerde, yan yana gelen konsonantların seda bakımından birbirine uyması hadisesidir" (Ergin 2009: 75). "Çağataycada ünsüz uyumu kesin biçimini almamıştır; ancak genellikle ötümlü ünsüzle başlayan ekler, sert ünsüzlerin yanında ötümsüzleşme eğilimindedir" (Ölmez 1996: 68). Bu bağlamda, AC'de tam bir ünsüz uyumunun bulunmadığı ve tek şekilli ötümlü ünsüzle başlayan eklerin ünsüz uyumuna aykırı kullanıldığı görülmektedir:

1.12.1. *+dın/+din* ayrılma durumu eki

yokdın "yoktan" (12-5); *üçdin* "üçten" (13-5); *törtün* "dörtten" (13-6); *kılıçdın* "kılıçtan" (20-2); *sütdin* "sütten" (20-15).

1.12.2. *+da/+de* bulunma durumu eki

kiçiglikde "küçüklükte" (4-10); *dūzahdadur* "cehennemdedir" (4-23); *ibādetde* "ibadette" (5-4); *meclisde* "mecliste, toplantıda" (5-15); *peydā kılmakda* "yaratmakta" (9-12).

1.12.3. +ğa yönelme durumu eki

Yönelme durumu eki, hem ünlü hem ünsüz uyumu dışında kalan ve tek şekilli olan +ğa ekidir: *yerğa* “yere” (3-11); *sünnetğa* “sünnete” (4-9); *milletğa* “millete” (4-22); *taşğa* “taşa” (4-10); *didekğa* “köleye” (24-2).

1.12.4. -dı/-di görülen geçmiş zaman eki

tapdım “buldum” (3-19); *orunlaşdı* “yerleşti” (4-11); *aytdı* “söyledi, bildirdi” (4-19); *sözleşdim* “konuştum” (5-15); *kiçdi* “geçti” (6-13).

1.12.5. -ğan/-gen sıfat-fiil eki

okuşğan hem-sebâklarım “okuyan/okuduğum ders arkadaşlarım” (2-15); *içgen kişi* “içen kişi” (20-17); *ibergen peygamberidür* “gönderdiği peygamberidir” (10-13).

1.12.6. -ğu sıfat-fiil eki

çıkğu dik “çıkacak gibi” (11-15); *kâdir bolğu dik* “kadir olacak gibi, kadir olacak kadar” (18-6).

1.12.7. -ğuçı/-güçi sıfat-fiil eki

içgüçiler “içenler” 20-19; *peydâ kılğuçı* “yaratan”(11-2); *tağdır kılğuçı* “takdir eden” (16-2).

1.12.8. -ğunça/-günçe zarf-fiil eki

-ğunça/-günçe/-kunça zarf-fiil ekinin ötümlü ve ötümsüz varyantlarıyla ünsüz uyumuna tabi durumdadır:

rücû' kılmağunça “dönmeyince” (5-22); *açkunça* “açınca” (20-3).

Biçim Bilgisi

2.1. Ad Çekimi

2.1.1. Çokluk:

AC'de çokluk eki olarak ünlü uyumuna tabi olan +ler/+lar eki kullanılmıştır:

Sular (2-4); *nergisler* (2-5); *nimeler* “neler” (7-24); *ağırılıklar* “zorluklar” (21-10) vd.

2.1.2. İyelik Ekleri

“İyelik ekleri, vokalle biten kök ve gövdelere doğrudan doğruya, konsonantla bitenlere ise bir yardımcı vokalle getirilir” (Eckmann 2009: 66). “Çağataycada iyelik eklerinin ikinci şahısları sağır kefli, üçüncü şahısları da yalnız düz şekillidir” (Ergin 1992: 213).

Teklik 1. Kişi: +ım+im:

AC'de teklik birinci kişi iyelik eklerinin yalnızca düz-dar ünlülü şekillerine rastlanmıştır:

âşinâlarım (3-1); *seferimde* “seyahatimde” (3-8); *karındaşlarımınîğ* “kardeşlerimin” (3-15); *ümmetim* (4-22); *karındaşım* “kardeşim” (5-16); *kindikim* “göbeğim, göbek bağım” (6-9) vd.

Teklik 2. Kişi: +inîğ/+inîğ:

perverdiğarinîğ “Tanrın, var edenin, yaratanın” (18-6/7); *peygamberinîğ* “peygamberin” (18-7); *dîninîğ* “dinin” (18-7).

Teklik 3. Kişi: +sı/+si; +ı/+i:

yoruşı “parlaklığı, aydınlatması” (2-3); *riştesi* “ipliği” (2-10); *levhasığa* “levhasına” (2-17); *yolidın* “yolundan” (4-5); *tili* “dili” (14-21) vd.

Çokluk 1. Kişi: *+imiz*

peygamberimiz “peygamberimiz” (22-21); *dînimiz* “dinimiz” (24-10).

Çokluk 2. Kişi: (-)

Eserde çokluk ikinci kişi iyelik eki almış bir sözcüğe rastlanmamıştır.

Çokluk 3. Kişi: *+ları/+leri*:

hareketleri “hareketleri” (2-2); *közleri* “gözleri” (2-5); *dilleride* “gönüllerinde” (2-7); *müşkillerini* “sıkıntılı durumlarını” (21-9); *kirmekleri* “girmeleri” (21-16) vd.

2.1.3. Durum Ekleri

2.1.3.1. İlgi Durumu: *+nıng/+niñg*

“Çağataycada ilgi durumu ekinin yalnız konsonantla başlayan şekilleri umumileşmiştir” (Ergin 1992: 213). AC’de ilgi durumu eki, düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalmış; gerek ünlü gerekse ünsüz ile biten sözcüklerden sonra ‘ek’in düz-dar ünlülü şekilleri kullanılmıştır:

bülbüllerniñg “bülbüllerin” (2-7); *yamanlıklarınıñg* “kötülüklerin” (8-12); *anıñg* “onun” (9-23); *sözniñg* “sözün” (10-1); *küniniñg* “gününün” (10-23); *ölügñiñg* “ölünün” (18-4) vd.

2.1.3.2. Yönelme Durumu: *+ğa*

“Çağataycada yönelme durumu eki, vokallerden sonra *+ğa/+ge*; sedalı konsonantlardan sonra umumiyetle *+ğa/+ge*, bazen *+ka+ke*; sedasız konsonantlardan sonra umumiyetle *+ka+ke*, bazen de *+ğa/+ge*’dir” (Eckmann 2009: 71).

AC’de Yönelme durumu eki hem ünlü hem de ünsüz uyumunun dışında kalmıştır. “Ek’in ötümsüz ünsüzlerden sonra ötümlü *ğ* ünsüzüyle kullanıldığı görülmektedir. İnce ünlülü isimler de kalın ünlülü yönelme durumu ekini almıştır:

yerga “yere” (3-11); *bendelerğa* “kullara” (4-7); *taşğa* “taşa” (4-10); *milletğa* “millete” 4-22; *olarğa* “onlara” (5-7); *hemeğa* “her şeye” (6-12); *işlerğa* “işlere” (12-22) vd.

İyelik eki almış sözcüklerden sonra da yönelme durumu eki olarak *+ğa* kullanılmıştır:

ümmetimğa “ümmetime” (4-21); *hâtırımğa* “aklıma” (5-13); *levhasığa* “levhasına” (2-17); *üstiğa* “üstüne” (5-3); *yıldızığa* “yıldızına” (6-19); *birliğige* “birliğine” (7-2); *kılıkığa* “mizacına, tabiatına” (12-16); *Allah ta‘âlâniñg heme kitâblarığa* “Allah ta‘âlânın bütün kitaplarına” (10-22) vd.

Zamirlerden sonra yönelme durumu eki *+nğa* şeklindedir:

mañğa “bana” (7-19); *sañğa* “sana” (7-20); *añğa* “ona” (7-25); *muñğa* “buna” (15-19).

2.1.3.3. Belirtme Durumu: *+nı/+ni*

“Çağataycada belirtme durumu eki *+nı/+ni*, üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra umumiyetle *+nı*’dir” (Eckmann 2009: 74). AC’de belirtme durumu eki olarak *+nı/+ni* kullanılmıştır:

zebänni “dili” (2-15); *yulduzlarını* “yıldızları” (2-16); *otlarını* “ateşi” 2-16; *hidâyetni* “hidayeti” (2-20); *sözni* “sözünü” (4-23); *hediyye kıılmaqnı* “hediye etmeyi” (6-14); *buni* “bunu” (6-15) vd.

AC’de iyelikli sözcüklerden sonra da belirtme durumu eki *+nı/+ni*’dir:

kitâbımnı kitabımı” (6-14); *tevhîdñiñg mertebesini* “tevhidin mertebesini” (7-1); *öz igesini* “kendi sahibini” (7-25) *yollarını* “yollarını” (3-15); *yıldızlarını* “yıldızlarını” (9-8); *anasını* “anasını” (24-2).

2.1.3.4. Ayrılma Durumu: +dın/+din

"Çağataycada ayrılma durumu ekleri *-dın/-din/-tın/-tin'dir*" (Eckmann 2009: 77). AC'de ayrılma durumu eki olarak *+dın/+din* kullanılmış ve metin boyunca uyum dışında kalmıştır:

yamğurdın "yağmurdan" (3-8); *yoldın* "yolundan" (4-5); *igesidin* "sahibinden" (9-20); *yokdın* "yoktan" (12-5); *üçdin* "üçten" (13-5); *kılıçdın* "kılıçtan" (20-2); *sütdin* "sütten" (20-15) vd.

2.1.3.5. Bulunma Durumu: +da/+de

"Çağataycada *+da/+de/+ta/+te* olan bulunma durumu ekinin" (Eckmann 2009: 76, Ölmez 1996: 74), AC'de sadece *+da/+de* biçimleri kullanılmıştır:

medreseleride "medreselerinde" (2-20); *içide* "içinde" (3-18); *kiçiglikde* "küçüklükte" (4-10); *dūzahdadur* "cehennemdedir" (4-23); *ibâdetde* "ibadette" (5-4); *ornıda* "yerine" (5-5); *meclisde* "mecliste, toplantıda" (5-15) vd.

2.1.3.6. Eşitlik Durumu: +ça/+çe

"Çağataycada eşitlik ekleri *+ça/+çe'dir*" (Eckman 2009: 82, Ergin 1992: 214). AC'de genellikle art ünlülü *+ça* biçimi kullanılan eşitlik eki, eklendiği bazı sözcüklere zarf anlamı katmıştır:

başıça asılğan "başı aşağı olacak şekilde asılan" (2-10); *başkaça bolup* "başka bir şekilde olup" (4-6). Eşitlik durumu eki *+ça*, yönelme durumu eki *+ğa* ile birleşerek *-e kadar* anlamı vermiştir: *kıyâmetğaça* "kıyamete kadar" (13-15); *intihâsığaça* "sonuna kadar" (18-21); *yergâça* "yere kadar" (20-11).

Sıfat görevinde kullanılan iki sözcükte eşitlik durumu eki *+ça* bulunmaktadır: *neçe* "nice, ne kadar" (5-3) *munça* "bunca" (21-20).

2.1.3.7. Yön Gösterme Eki: +ra, +geri

İki örnekte kalıplaşmış halde bulunan yön gösterme eki almış sözcükler şunlardır: *içre* "içeri, içinde" (2-15); *ilgeri* "ileri, önce" (10-5).

2.2. Zamir n'si

"Çağataycanın tipik özelliklerinden biri" (Ölmez 1996: 77) olan zamir *n'sinin* kullanılmamasının örneğine AC'de sıklıkla rastlanmaktadır. Ancak "anda", "andın", "munça" gibi çekime girmiş zamirlerde zamir *n'sinin* kullanıldığı görülmektedir:

taglarıda "dağlarında" (2-4); *bülbüllerniñ dilleride* "bülbüllerin gönüllerinde" (2-7); *içide* "içinde" (3-18); *üstide* "üstünde" (3-18); *yoldın* "yolundan" (4-5); *yalarıdın* "yaylarından" (6-2); *arasıda* "arasında" (12-23) vd.

2.3. Sıfatlarda Karşılaştırma

"Çağataycada karşılaştırma, *+rak/+rek/+rağ* ekinin sıfatlara eklenmesiyle yapılmaktadır" (Eckmann 2009: 84). AC'de sıfatlarda karşılaştırma *+rak* ekiyle yapılmaktadır:

uluğrakı "en büyüğü" (8-3); *yamanrakı* "en kötüsü" (8-10); *akrakdur* "daha aktır" (20-15); *tatlığrakdur* "daha tatlıdır" (20-15); *hoş büyrakdur* "daha hoş kokuludur" (20-15); *köprakdur* "daha çoktur" (20-16).

2.4. Sayılar

AC'deki sayı isimleri şunlardır: *on beş* (3-9); *yetmiş iki* (4-22); *yetmiş üç* (4-22); *tört yüz milyon* (5-19); *yetti* "yedi" (7-21); *beş* "beş" (10-11); *alte* "altı" (10-20); *yigirme* "yirmi" (14-16); *ellig* "elli" (18-17); *miñg* "bin" (18-17). Eserde belirsizlik sayı sözcüğü olarak köp

sözcüğü kullanılmıştır: *köp* “çok” (2-14...); *köpdür* “(20-13); *köprağdur* “daha çoktur” (20-16).

“Çağataycada sıra sayı ekleri *-(i/u)nçı* ve *-(i/ü)nçidir*” (Eckmann 2009: 88, Ölmez 1996: 77). Metninde geçen sıra sayı örnekleri, *birinçi* “birinci” (10-10); *ikinçi* “ikinci” (10-14); *üçünçi* “üçüncü” (10-14); *törtünçi* “dördüncü” (10-14); *beşinçi* “beşinci” (10-15); *altınçi* “altıncı” (11-1) sözcükleridir.

2.5. Zamirler

2.5.1. Kişi Zamirleri

AC, kişi zamirleri açısından Çağatay Türkçesinden herhangi bir farklılık arz etmemektedir. Eserde teklik ve çokluk birinci kişiler için “*men/biz*”, teklik ikinci kişi için “*sen*”, teklik ve çokluk üçüncü kişiler için “*ol/olar*” kullanılmıştır. Çokluk ikinci kişi zamiri (*siz*) eserde tespit edilmemiştir.

men “ben” (4-19); *meniñg* “benim” (4-19); *mañga* “bana” (7-16); *mende* “bende” (16-4); *seni* “seni” (7-19); *sañga* “sana” (7-20); *seniñg* “senin” (7-20); *anı* “onu” (7-13); *andın* “ondan” (7-13); *anıñg* “onun” (9-23); *añga* “ona” (10-6); *anıñgdın* “ondan” (18-2); *bizlerğa* “bizlere” (19-2); *bizniñg* “bizim” (22-21); *olar* “onlar” (5-1); *olardın* “onlardan” (14-13); *olarını* “onları” (23-23).

2.5.2. İşaret Zamirleri

AC’de işaret zamirleri *bu, şu, ol, şol* ve *uşbu*’dur: *bularniñg* “bunların” (4-4); *bunı* “bunu” (6-15); *munı* “bunu” (7-20); *mundın* “bundan” (8-12); *munğa* “buna” (15-19); *şunı* “onu” (12-21); *anda* “orada, onda” (2-12); *andın* “ondan” (5-12); *anı* “onu” (17-4); *añga* “ona” (7-24); *olarda* “onlarda” (9-13); *uşbu* “bu” (8-7...); *şol* “şu, bu” (11-16...); *şoldur* “şudur” (15-5) vd.

2.5.3. Dönüşlülük Zamiri

AC’de dönüşlülük zamirleri “öz” sözcüğünün iyelikli şekillerinden oluşmaktadır: *özi* “kendisi” (2-14); *öziğa* “kendisine” (12-17); *özleriğa* “kendilerine” (13-8); *özini* “kendisini” (16-17); *öziniñg* “kendisinin” (16-19).

2.5.4. Birliktelik Zamirleri

her biri yana birini “birbirlerini” (5-19); *birbiriga* “birbirine” (21-11); *biri biri bile* “birbiriyile” (24-4).

2.5.5. Soru Zamirleri

AC’de geçen soru zamirleri “*kim, nime ve kaçılık*”tir: *kimlerdür* “kimlerdir” (5-1); *kimdür* “kimdir” (5-17); *kimlerğadur* “kimleredir” (18-8); *nimedür* “nedir” (8-10), *nimeğa* “neye” (12-21); *nime bolur* “ne olur” (17-19); *vācib bolğan nerse kaçılıkdür* “vacip olan şey kaçdır.” (11-23).

2.5.6. Belirsizlik Zamirleri

“*nerse, biri, her, biri, kişi, nime, başka, hiç, bazı*” AC’de tespit edilen belirsizlik zamirleridir: *nerselerini* “şeyleri” (4-6); *biridin* “birisinden” (4-23); *her biri* “her biri” (5-19); *birini* “bir kimseyi” (5-19); *hiç nerseni* “hiçbir şeyi” (7-3); *her kişi* “herkes” (7-9); *nimelerğa* “nelere, ne gibi şeylere” (7-24); *nimeler* “neler” (7-24); *başka* “diğer, başka” (8-11), *başkadın* “her şeyden” (9-15); *hiç nersęga* “hiçbir şeye” (12-1); *hiç mañlūknıñg* “hiçbir yaratılmışın” (12-16); *ba’zıları* “kimileri” (12-23); *biri* “biri, herhangi biri” (14-23); *ba’zısığadur* “bazısınadır” (18-9); *ba’zılarıdın* “bazılarından” (22-20); *hiç kişi* “hiç kimse” (23-20).

2.6. Zarflar

"Zarflar; ad, sıfat, zamir ve gerundiumlardan meydana gelmişlerdir. Başlıca fonksiyonları fiilleri, sıfatları ve diğer zarfları vasıflandırmak olan zarflar; yer, zaman ve hareket ifade ederler" (Eckmann 2009: 96; Korkmaz 2017: 430). AC'de tespit edilen zarflar şunlardır:

2.6.1. Yer Zarfları

üstide "üstünde" (3-18); *yoğarkı* "yukarı" (18-5); *üstüğe* "üstüne" (20-1).

2.6.2. Zaman Zarfları

irte "sabah, yarın" (2-6); *kiyin* "sonra" (17-9), *yırağ* "uzak" (2-6); *sonğra* "sonra" (16-22); *hiç vaktde* "hiçbir zaman" (9-23); *ilgeri* "önce" (10-5); *ayıda* "ayında" (10-15); *ömr içinde* "yaşam boyu, yaşam süresince" (10-15); *kiçe* "gece" (20-7).

2.6.3. Azlık-Çokluk Zarfları

köp "çok" (3-1...); *uzun fikrdin* "uzun müddet düşündükten (sonra)" (5-13); *nime* "ne kadar çok" (5-21).

2.6.4. Soru Zarfları

nime için "niçin" (15-21); *nime sebedin* "niçin, ne sebeple" (15-19).

2.7. Çekim Edatları

"Çağataycadaki çekim edatları, isim veya fiil cinsinden (eksiz isimler, kalıplaşmış hal ekli şekiller, kalıplaşmış gerundiumlu şekiller) kelimelerdir; hâl ekleri ile ifade edilemeyen manaların ifadesine yararlar. Birkaç çekim edatı zarf olarak da mevcuttur. Bazı çekim edatları ise hâl ve iyelik eklerini alabilirler" (Eckmann 2009: 97). AC'deki edatlar şu şekilde gruplanabilir:

2.7.1. Adın Yalın Durumuyla Kullanılan Edatlar

dik "gibi":

yâkut dik "yakut gibi" *bolğan dik* "olduğu gibi" (3-8); *birgen dik* "verdiği gibi" (5-12); *körüp turğan dik* "gördüğü gibi" (11-5); *oğşamağan dik* "benzemediği gibi" (12-15) vd.

bile/birle "ile":

közleri bile "gözleriyle" (2-5); *âğâz birle* "başlamayla" (2-11); *nerse bile* "şeyle" (4-20); *içmek bile* "içmek ile" (6-12); *kün kelimesi bile* "kün kelimesi ile" (7-12); *anıñg bile* "onunla" (9-23); *tili bile* "diliyle" (14-21); *biri biri bile* "birbiriyle" (24-4) vd.

kibi "gibi":

deli kibi (2-6); *kün kibi* "güneş gibi" (3-3); *cennet kibi* "cennet gibi" (6-10); *şatmak kibi* "satmak gibi" (14-12) vd.

üçün "için":

ibâdet için "ibadet için" (2-17); *karındaşlarım için* "kardeşlerim için" (6-12); *cân almak için* "can almak için" (12-23); *kutkarmak için* "kurtarmak için" (21-18) vd.

2.7.2. Adın Ayrılma Durumuyla Kullanılan Edatlar

başka "başka, ayrı":

biridin başka "birinden başka" (4-23); *Allah ta'âlâdın başka* "Allah'tan başka" (7-9); *mendin başka* "benden başka" (7-21); *mundın başka* "bundan başka" (12-13) vd.

kiyin "sonra":

t.din kiyin “tevhitten sonra” (11-7); *peygamberimizdin kiyin* “peygamberimizden sonra” (23-1).

ilgeri “önce, ileri”:

dürüstlemağdın ilgeridür “düzeltmekten öncedir” (11-17); *fi’ldin ilgeri kiyin* “eylemden sonra önce” (17-9); *hemedin ilgeri* “herkesten önce” (10-5).

sonğra “sonra”:

birgendin sonğra “verdikten sonra” (21-15).

2.8. İsim-Fiil Ekleri

2.8.1. -ğan/-gen/-қан/-ken

“Geniş ve şimdiki zaman ifadesi taşıyan ve bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın şekilde kullanılan isim-fiil ekidir. Karahanlı ve Hârezm Türkçesinde -ğan/-gen şeklinde kullanılan ekin, Çağataycada büyük ölçüde ünsüz uyumuna bağlanarak -ğan/-gen/-қан/-ken şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Çağataycada bu ekle teşkil edilen isim-fiiller, isim ve yüklem ismi olarak nesne veya hareket karşılama fonksiyonları ile yaygın şekilde kullanılmıştır” (Eraslan 1980: 27-77-78). -ğan/-gen/-ken isim-fiil ekinin AC’de sıfat, zarf ve isim fonksiyonlarında kullanıldığı tespit edilmiş; art ünlülü -қан varyantına eserde rastlanmamıştır:

2.8.1.1. Sıfat Görevinde

iritken kümüş “eriten gümüş” (2-4); *mest bolğan kişi* “mest olan kişi” (2-5); *kilgen nerse* “gelen şey, nesne” (4-20); *digen cümle ni* “denilen cümleyi” (7-15); *buyrulğan nerselerini* “buyrulan şeyleri” (14-7); *yazılğan bir kitāb* “yazılan bir kitap” (19-9); *tartılğan köprüg* “çekilen köprü” (20-1) vd.

2.8.1.2. Zarf Görevinde

sefer kılğanımda “seyahat ettiğim zaman” (3-6); *bolğan dik* “olduğu gibi” (3-8); *ķ.din cizye alınğan dik* “kâfirlerden cizye alındığı gibi” (11-21); *bilgen dik* “bilir gibi” (16-5); *muhtāc bolğan sebebdin* “muhtaç olması sebebiyle” (16-1); *ölgendin kiyin* “öldükten sonra” (19-5) vd.

2.8.1.3. İsim Görevinde

ihtiyār kılınğan “tercih ettikleri” (4-9); *tüşken yeri* “düştüğü yeri” (6-11); *taşlağan kelimesidür* “bahşettiği kelimesidir” (7-11); *buyrağan nerseleriniñ* “buyurduğu şeylerin” (8-3); *ibergen peygaberidür* “gönderdiği peygamberidir” (10-13); *kem ziyāde bolmaydur digenler* “az ya da çok olmuyor, diyenler” (15-9) vd.

2.8.2. -ğu/-gü/-қу/-кү

“Bütün Türk lehçe ve şivelerinde kullanılan ve gelecek zaman ile gereklilik ifadesi taşıyan isim-fiil ekidir” (Eraslan 1980: 27). *Teg* “gibi” edatıyla kullanımı yaygındır. AC’de, bu isim-fiil ekinin sadece art ünlülü -ğu varyantı *teg* edatıyla iki yerde geçmektedir:

çıķğu dik “çıkacak gibi” (11-15); *ķādir bolğu dik* “kadir olacak gibi, kadir olacak kadar” (18-6).

2.8.3. -ğuçı/-güçi

“Gelecek zaman ile gereklilik ifadesi taşıyan -ğu/-gü/-қу/-кү isim-fiil ekine +çı/+çı isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşan -ğuçı/-güçi/-қуçı/-күçi isim-fiil eki, Çağataycada genellikle ünsüz uyumuna bağlı olarak kullanılmıştır” (Eraslan 1980: 27, Eckmann 2009: 109). AC’de bu isim-fiil ekinin yalnızca ötümlü şekilleri tespit edilmiştir:

yürügüçiğa “yürüyene”(10-19); *peydâ kılğuçı* “yaratan, yaratıcı” (11-2); *taqdîr kılğuçı* “takdir eden, edici” (16-2); *şefâ'at kılğuçınıñ* “şefaet edenin, edicinin” (17-22); *nidâ kılğuçı ferişte* “çağırın, seslenen, seslenici melek” (19-21) vd.

2.8.4. -ğanda

-ğan sıfat-fiil ekinin üzerine bulunma durum eki getirilerek türetilen -ğanda eki, “-dığında, -dığı zaman” anlamında zarf-fiil eki olarak kullanılmıştır:

karâğanda “bakıldığında, bakıldığı zaman” (6-6); *delâlet kılğanda* “doğru yolu gösterdiği zaman” (9-1); *kötürilgende* “kaldırıldığı zaman” (13-18); *kömülgende* “gömüldüğü zaman” (18-4); *tecâvüz kılğanda* “haddi aştığı zaman” (21-7) vd.

2.8.5. -mas/-mes

“Menfi mâna taşıyan isim-fiil ekidir. Bu sebeple sadece müspet fiil kök ve gövdelerine getirilebilen ek, bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın şekilde bir kullanışa sahiptir. Doğu Türkçesinde bu ek, z>s değişmesi ile -mas/-mes şeklini almıştır” (Eraslan 1980: 28). AC’de isim görevinde kullanılan -mas/-mes isim-fiil ekinin tek örneği tespit edilmiştir:

taleb kılmasdın “talep etmeden” (11-18).

2.8.6. -mağ/-mek

Fiillerin hareket isimlerini yapan -mağ/-mek isim-fiil ekleri AC’de ad görevinde kullanılmıştır:

içmek bile “içmek ile” (6-12); *söz kılmak* “söz etmek” (6-23); *bürhân bile bilmek ve işenmekdür* “delil ile bilmek ve inanmaktır” (8-18) vd.

-mağ/-mek isim-fiil ekleri, isim çekim ekleriyle de kullanılmıştır:

mütâla'a kılmağğa “tetkik etmeye” (3-14); *hediyye kılmağnı* “hediye etmeyi” (6-14); *müstahak hâşıl bolmağı* “meydana gelmesi” (9-19); *vâcib bolmağınıñ* “vacip olmasının”(11-15); *yamanlığnı kılmağda* “kötülüğü yapmakta” (16-3) vd.

2.8.7. -r/-ar/-er/-ur/-ür

“Eski Türkçeden beri bütün lehçe ve şivelerde yaygın şekilde kullanılan -r/-ar/-er/-ur/-ür geniş zaman isim-fiil ekleri, en çok sıfat görevinde kullanılmakla birlikte nesne ve hareket karşılama fonksiyonlarına da sahiptir” (Eraslan 1980: 122). AC’de bu isim-fiil ekinin iki yerde sıfat görevinde kullanılan -ar varyantı tespit edilmiştir:

uçar cânvarlarınıñ “uçan hayvanların” (13-7); *uçar cânver dik* “uçan hayvan gibi” (20-4).

2.9. Zarf-Fiiller

2.9.1. -p

“Türk dilinin her safhasında sıklıkla kullanılan ve genellikle aynı şahıs, kip ve zamanlı iki veya daha fazla fiili birleştirmek için kullanılan zarf-fiil ekidir. Çağataycada, vokalle biten fiil kök ve gövdeleri, -p zarf-fiil ekini doğrudan doğruya almaktadır” (Eckmann 2009: 119). AC’de “ek”in, yoğun bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir:

yakıp (2-8); *kiltürüp* “getirip” (2-19); *körüşüp* “görüşüp” (3-7); *sorap* “sorup, sorarak” (3-14); *köpeyip* “çoğalıp” (4-11); *anğlap* “anlayıp” (4-23); *işenip* “güvenip” (8-5); *dip* “diye” (12-4) vd.

2.9.2. -may/-mey

Fiillere “-mAdAn” anlamı katan *-may/-mey* zarf-fiil eki, “olumsuzluk eki ile zarf-fiil eki -y’den oluşmuştur (Argunşah 2013: 156). AC’de *-may/-mey* zarf-fiil ekinin kullanıldığı örnekler şunlardır:

kalmay “kalmadan” (4-5, 5-7); *beyān kılmay* “açıklamadan” (6-22); *ş.kılmay* “ortak etmeden” (8-6); *kem ziyāde kılmay* “azaltıp çoğaltmadan” (14-8); *hiyānet kılmay* “ihabet etmeden” (14-8); *kitmān kılmay* “gizlemeden” (14-8); *işinmey* “inanmadan, inanmayıp” (14-21).

2.9.3. -günça/-günçe/-künça/-künçe

“Çağataycada sedalı konsonantlardan sonra *-günça/-günçe*, sedasızlardan sonra *-künça/-künçe* şeklinde kullanılan bu zarf-fiil eki, asıl hareketle aynı zamanda veya asıl hareketin sonuna kadar olan bir olayı belirtmek (-DİKÇA anlamında) ya da asıl fiilin ifade ettiği hareketin kendisine tercih edildiği bir hareketi anlatmak için (IncAyA kadar anlamında) kullanılır” (Eckmann 2009: 118). AC’de iki yerde *-günça* ve *-künça* biçimleri tespit edilen “ek”in, Çağatay Türkçesindeki paralel bir işlevde kullanıldığı görülmektedir:

rücū’ kılmagünça “dönmedikçe” (5-22); *açkünça* “açıncaya kadar” (20-3).

2.9.4. -ğaç/-geç/-kaç/-keç

“Çağataycada *-ğaç/-geç*, sedasız konsonantlardan sonra daha çok *-kaç/-keç*, şeklinde kullanıldığı görülen bu zarf-fiil eki, esas fiilin hareketinden hemen önce yer alan bir harekete işaret eder” (Eckmann 2009: 116). Türkiye Türkçesinde *-IncA* zarf-fiil ekinin fonksiyonunu üstlenen bu zarf fiil ekinin AC’de sadece art ünlülü *-ğaç* biçiminin kullanıldığı tespit edilmiştir:

mütāba’at kılmagaç “uymayınca” (6-6); *müştemel bolgaç* “içine alınca” (6-20); *pāk bolgaç* “temiz olunca” (7-4); *beyān kılgāç* “açıklayınca, anlatınca” (9-8); *i’tibār bolmagaç* “itibar gösterilmeyince” (9-23).

2.10. Eylem Çekimi

2.10.1. Şimdiki Zaman: -a/-e/-y (dur) + kişi zamiri

“Çağataycada şimdiki zaman çekimi, *-AdUr/-ydUr* ekleriyle belirli bir hususiyet kazanmıştır. *-a turur*, *-e turur* birleşik çekiminindeki *turur* yardımcı fiili eklenmiş ve zarf-fiil ekiyle birleşerek şimdiki zaman çekimini meydana getirmiştir” (Ergin 1992: 215). “Harezmi Türkçesinde ortaya çıkan ve Kıpçak Türkçesinde de devam eden *-A* zarf-fiil ekinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zamanı olan *turur* ile birlikte oluşturdukları şimdiki zaman çekimi Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ünlüyle biten fiil tabanlarına zarf-fiil eki, *-A* yerine *-y* olarak gelmektedir. *Tur-* fiiline gelen geniş zaman eki bazen düşmekte ve ekleşmeyle yapı *-ydUr* olmaktadır. Olumsuzu *-mAydUr* biçiminde kullanılmaktadır” (Argunşah 2013: 164). “Devam etmekte olan, alışılmış ve tekrarlanmış veya gelecekteki bir hareketi anlatmak” (Eckmann 2009: 140) için kullanılan şimdiki zaman çekiminin, AC’de istek kipi, geniş ve gelecek zaman çekimlerinin anlamsal fonksiyonlarını üstlenecek şekilde kullanıldığı görülmektedir.

AC’de şimdiki zaman teklik ve çokluk ikinci kişi ile çokluk üçüncü kişi çekimi tespit edilmemiştir.

Teklik 1. Kişi

Teklik birinci kişi *-dUr* ekini almamıştır. Birinci kişi çekiminde kişi unsuru olarak *men* kişi zamirinin kullanıldığı ve çekimin kalınlık-incelik uyumuna tabi olduğu görülmektedir:

kaşem kıla-men ki “yemin ederim ki” (4-19); *zıkr kıla-men* “zikredeyim, zikrederim” (7-20); *du'â kıla-men* “dua edeyim, dua ederim” (7-20).

Teklik 3. Kişi

Teklik üçüncü kişi çekiminde kalınlık-incelik uyumuna uyulmuştur. Ancak şimdiki zaman ifadesini veren yapı içindeki düz ünlülü -A zarf-fiil ekinde sonra -dUr ekinin kullanıldığı durumlarda düzlük-yuvarlık uyumunun dışına çıkmıştır.

kiledür “(gelecek)” (4-20); *bölenedür* “bölünecek” (4-23); *ıslâh kıladur* “ıslah edecek” 5-21; *körünedür* “görünüyor” 6-7; *dâhil kıladur* “dâhil edecek” (7-13); *afv kıladur* “affedecek” (7-13); *diydür* “diyor” 7-20; *mağbûl boladur* “uygun olacaktır, uygun olur” (9-21); *körüp turadur* “daima görüyor, görür” (11-6); *anğlaydur* “anlar” (12-6); *sağlaydur* “korur” (13-1); *kaıtdur* “dönecektir” (13-18); *biredur* “verir, vermektedir” (16-22); *öledür* “ölür, ölecek” (17-17).

Teklik üçüncü kişinin olumsuz çekimi -mAydUr yapısıyla ifade edilmiştir:

kifâye kılmaydur “yeterli gelmiyor” (4-8); *onğlanmaydur* “düzelmaz, düzelmeyecektir” (5-22); *birmeydür* “vermiyor, vermeyecek, vermemektedir” (7-23); *mağfıret kılmaydur* “bağışlanmamaktadır, bağışlanmayacaktır” (8-13); *alınmaydur* “alınmıyor” (11-21); *oğşamaydur* “benzemez, benzememektedir” (12-1); *çıkımaydurlar* “çıkılmazlar” (12-21); *kem ziyâde bolmaydur* “az ya da çok olmaz, olmamaktadır” (15-6) vd.

Çokluk 1. Kişi:

Tek örneği tespit edilen çokluk birinci kişi çekiminde kalınlık-incelik uyumuna uyulmuş ve kişi unsuru olarak *miz*³⁰ kişi zamiri kullanılmıştır:

‘azâb kıla-mız “azap vereceğiz” (18-11).

2.10.2. Görülen Geçmiş Zaman (I): -dI/-dU + kişi ekleri

“Çağataycada, görülen geçmiş zaman -dI/-dU zaman ekleriyle yapılmaktadır. Bu zaman çekiminde, -t ile biten kök ve gövdelerden sonra daima; “ç, k, p, k, s, ş” ile biten kök ve gövdelerden sonra ise umumiyetle -t’li şekiller kullanılmıştır” (Eckmann 2009: 125). AC’de, görülen geçmiş zamanın birinci şeklinde, teklik ve çokluk ikinci kişi ve çokluk üçüncü kişi çekimleri tespit edilmemiştir. Tespit edilen teklik ve çokluk birinci kişi ve teklik üçüncü kişi çekiminde görülen geçmiş zaman eki -dI/-di/-du/-dû’dür. Bu ek, metin boyunca ünsüz uyumu dışında kalmış, ötümsüz ünsüzden sonra da “ek”in ötümlü d’li şekli kullanılmıştır:

Teklik 1. Kişi:

Görülen geçmiş zamanın teklik birinci kişi çekiminde, kişi unsuru olarak iyelik kökenli -m kişi eki kullanılmıştır. Birinci kişi çekiminde zaman ekinin, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği, ünsüz uyumu dışında kaldığı görülmektedir:

boldum “oldum” (3-8); *kıldım* (3-9); *kördüm* “gördüm” (3-11); *meşğül boldum* “meşgul oldum, ilgilendim” (3-15); *tapdım* “buldum” (3-19); *bildim* (3-22); *sözleşdim* “konuştum” (5-15) vd.

Teklik 3. Kişi:

Teklik üçüncü kişide, görülen geçmiş zaman -dI ekiyle ifade edilmiştir. Bu kişi çekiminde kalınlık-incelik uyumuna uyulmuş; ancak zaman ekinin yuvarlak ünlülü fiil kök veya

³⁰ “Biz” çokluk 1. kişi zamirinin başındaki /b/ ünsüzü; gerileyici, uzak ve yarım benzeşmeyle /m/ ünsüzüne dönüştüğünden söz konusu zamir bazen “miz” şeklinde kullanılabilir (Bulak 2017: 29).

tabanlarına getirildiği durumlarda düzlük-yuvarlaklık, ötümsüz ünsüzlerden sonra kullanıldığı durumlarda ise ünsüz uyumunun dışına çıkmıştır:

köründi “göründü” (4-4); *oldı* “oldu” (4-18); *orunlaşdı* “yerleşti” (4-11); *aytdı* “söyledi, bildirdi” (4-19); *didi* “dedi” (5-1); *m.boldı* “kanıt olarak gösterildi” (5-20); *birdi* “verdi” (6-1); *kiçdi* “geçti” (6-13); *birdi* “verdi” (15-20); *peydā kıldı* “yaratı” (16-19); *peydā kılmadı* “yaratmadı” (16-20).

Çokluk 3. Kişi:

Tek örneği tespit edilen çokluk üçüncü kişi çekiminde kalınlık-incelik uyumuna uyulmuş, zaman ekinin yuvarlak ünlülü *bol-* fiiline eklenmesiyle düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıkmıştır. Bu kişi çekiminde kişi unsuru olarak *-lar* kişi eki kullanılmıştır:

şürū kıldılar “başladılar” (4-13); *muhtelif boldılar* “uyuşmazlık gösterdiler, farklılaştılar” (5-3).

2.10.3. Görülen Geçmiş Zaman (II): *-p + kişi eki*

“Çağatay Türkçesinde 2. tip görülen geçmiş zaman, *-p* zarf-fiil ekiyle geniş zaman eki alan *tur-* fiilinden müteşekkil *-pDir/-pDür*, *-p* (turur) yapılarıyla ifade edilir” (Bulak 2017: 85). “Tesirleri şimdi de devam eden tamamlanmış bir hareketi belirten görülen geçmiş zamanın 2. tipinde, birinci ve ikinci teklik ve çokluklar, sık sık *tur-* yardımcı fiili olmadan kullanılır” (Eckmann 2009: 141). AC’de görülen geçmiş zamanın 2. tipiyle ilgili tek örnek tespit edilmiştir. Bu örnekte kalınlık-incelik uyumuna uyulmuş, kişi unsuru olarak *men* kişi zamiri kullanılmıştır:

atıp-men “attım” (6-2).

2.10.4. Geniş Zaman: *-(u/ü)r + kişi eki*

“Çağatay Türkçesinde geniş zaman *-r*, *-Ar*, *-Ur* ekleriyle ifade edilir. Ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinden sonra *-r*, ünsüz ile biten fiil tabanlarından sonra ise *-Ar*, *-Ur* ekleri kullanılır” (Bulak 2017: 207). “Genellikle hususi bir zamanı işaret etmeyen, belirsiz bir olma veya yapma bildiren” (Eckmann 2009: 131) geniş zaman çekiminin, AC’de *-(u/ü)r* ekleriyle teşkil edilen teklik ve çokluk 3. kişi çekimleri tespit edilmiştir. Çekimde kalınlık-incelik uyumuna uyulmuş; düz ünlü ile biten fiil tabanlarına yuvarlak ünlülü geniş zaman ekinin getirilmesi sebebiyle bazı örneklerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıkmıştır:

Teklik 3. Kişi:

taẓlil kılar “doğru yoldan çıkarır” (5-19); *müşerref bolur* “şereflenir” (6-20); *ibādet bolur* “ibadet olur” (10-3); *bilenür* “bilinir” (10-4); *şunı kıurlar* “onu yaparlar” (12-21); *kāfir bolur mu* “kâfir olur mu” (15-13); *ötür* “geçer” (20-3).

“Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuz şekli *-mAz* ekiyle yapılır. Ancak *-mAz* ekinin sonundaki ötümlü z ünsüzü, çoğu zaman ötümsüzleşerek s ünsüzüne dönüştüğünden söz konusu ek, daha çok *-mAs* şeklinde kullanılır” (Bulak 2017: 210). AC’de iki yerde tespit edilen geniş zamanın olumsuz şekli, *bol-* fiiline *-mas* ekinin eklenmesiyle teşkil edilmiştir:

hāşıl bolmas “meydana gelmez” (9-23); *teşne bolmas* “susamaz” (20-17).

Çokluk 3. Kişi:

Çokluk 3. kişi çekiminde kişi unsuru olarak *-lar* kişi eki kullanılmıştır:

birürler “verirler” (13-23); *yitküzürler* “ulaştırırlar” (14-8); *kılklarnı kıurlar* “işleri yaparlar” (14-11); *imāret kıurlar* “bayındır hale getirirler” (24-4); *hiç birini kılmazlar* “hiç birini yapmazlar” (14-9); *sözlemesler* “söylemezler” (14-9); *gāfil bolmaslar* “gafil olmazlar” (14-9).

2.10.4.1. Geniş Zamanın Hikâyesi

“Çağatay Türkçesinde geniş zamanın hikâye birleşik çekiminde esas fiil geniş zaman, ek fiil görülen geçmiş zaman kipinde bulunur. Söz konusu birleşik çekimde ek fiil *é(r)*- şeklinde kullanılır” (Bulak 2017: 445). AC’de iki yerde tespit edilen geniş zamanın hikâye birleşik çekiminde *e>i* değişimiyle ek fiilin daralıp *i*- şeklini aldığı ve çekimde kalınlık-incelik uyumuna uyulmasına rağmen, dar ünlülü fiil tabanına yuvarlak ünlülü geniş zaman ekinin getirilmesiyle bir örnekte düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıktığı görülmektedir:

müstahaq bolur idi “müstahak olurdu” (5-13); *kifâye kıılır idi* “yetirli olurdu” (9-10).

2.10.5. Emir Kipi

Emir kipi, fiil kök ve gövdelerine emir kipine özgü kişi eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. AC’de emir kipinin teklik ikinci ve teklik üçüncü kişi çekimleri tespit edilmiştir.

Teklik 2. Kişi:

“Çağataycada emir kipinin teklik 2. kişi çekimi, eksiz veya *-ğıl/-gil/-ğın/-gin*, sedasız konsonantlardan sonra ayrıca *-kil/-kin, -kın/kin*” (Eckmann 2009: 123) ekleriyle teşkil edilmektedir. AC’de emir kipinin teklik ikinci kişi çekimine iki yerde rastlanmış, bu iki örnekte de kalınlık-incelik uyumuna uyulmuştur. Ancak yuvarlak ünlülü fiil tabanına dar ünlülü *-ğıl* eki getirildiği için düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıkmıştır:

agâh bolğıl “haberdar ol, bilgi sahibi ol” (20-7); *köz tutğıl* “bekle” (24-6).

Teklik 3. Kişi:

“Çağatay Türkçesinde emir kipi teklik 3. kişi çekimi, *-sU(n)* eki ile ifade edilmektedir. Nevâyî ve Yusuf Emîrî’nin eserlerinde bazen emir kipi teklik 3. kişi çekimini ifade etmek için, fiil tabanlarına *-dik* ekinin getirildiği görülür” (Bulak 2017: 308). AC’de emir kipinin 3. kişi çekiminde kalınlık-incelik uyumuna uyulmuş; dar ünlülü fiil tabanlarına veya düz ünlülü olumsuzluk ekinden sonra yuvarlak ünlülü emir kipi ekinin getirildiği durumlarda düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışına çıkmıştır:

nef-i ‘amm bolsun “halka faydası olsun” (6-13); *ma’lûm bolmasun* “bilinmesin” (14-15); *ölsün* “ölsün” (17-16); *çafilsun* “asılsun, vurulsun” (17-16); *atilsun* “vurulsun” (17-16); *köysün* “yansın” (17-17); *aksun* “aksın, suda boğulsun” (17-17) vd.

2.10.6. Şart Kipi: *-sa/-se + kişi ekleri*

“Çağataycada şart kipi, fiil kök ve gövdelerine *-sA* şart eki ve iyelik kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Şart, dilek ve temenni, imkânı veya imkânsızlığı” (Eckmann 2009: 127) ifade etmek için kullanılan şart kipinin AC’de teklik 1. ve 3. kişiyle, çokluk 3. kişi çekimlerine rastlanmıştır:

Teklik 1. Kişi:

Metinde *-sA-m* ekleriyle ifade edilen şart kipinin teklik 1. kişi çekimi iki yerde tespit edilmiştir:

barsam “varsam” (3-11); *karasam* “baksam” (6-15).

Teklik 3. Kişi:

Şart kipi teklik 3. kişi çekimi *-sA* ekiyle ifade edilmiştir:

üzülse “kesilse, ilgisini kesse” (5-11); *ışlâh kılsa* “düzeltse, doğru şekle getirse” (5-21); *şehâdet itse* “tasdik etse” (7-13); *rûzeni tutsa* “orucu tutsa” (23-15); *tafsurulsa* “teslim

edilse, bırakılsa” (24-5); *şirk bolmasa* “şirk olmasa” (8-13); *tüşürme* “indirmese” (9-9); *körmese* “görmese” (11-6); *tafsurulmasa* “emanet edilmese” (24-5) vd.

Çokluk 3. Kişi:

İki yerde tespit edilen çokluk 3. kişi çekimi *-sa-lar* ekleriyle ifade edilmiştir:

birgen dik kılsalar “verdiği gibi yapsalar” (5-12); *kalmasalar* “kalmasalar” (5-12).

2.10.6.1. Şart Kipinin Hikâyesi

“Çağatay Türkçesinde şart kipi hikâye birleşik çekiminde esas fiil şart kipi, ek fiil görülen geçmiş zaman kipinde bulunur. Söz konusu birleşik çekimde ek fiil genellikle *ér-* veya *é-* şeklinde kullanılır” (Bulak 2017: 454). AC’de şart kipi hikâye birleşik çekiminin bir yerde *-sa-lar i-di* ekleriyle ifade edilen çokluk 3. kişi çekimi tespit edilmiştir. Bu örnekte *e>i* değişimiyle ek fiilin daralıp *i-* şeklini aldığı görülmektedir:

kalmasalar idi “kalmasalardı” (5-12).

2.11. Yeterlik Fiili

“Çağatay Türkçesinde yeterlik yapısı *al-* yardımcı fiiliyle yapılmaktadır. Bu yapının olumsuzunda *al-*’ın yanında *bil-* yardımcı fiili de kullanılmakta, yardımcı fiil, *-A* ve *-y* zarf-fiil eki almış asıl fiilden sonra gelmektedir” (Argunşah 2013: 177, Eckmann 2009: 115, Ölmez 1996: 88). AC’de yeterlik fiilinin tek örnekte olumsuz şimdiki zaman çekimi tespit edilmiştir:

ala almaydur “alamaz, alamamaktadır” (17-4).

Sonuç

Yirmi dört varaktan ibaret, küçük bir risale olan *Akâid-i Cevheriyye*, gençlere dinî terbiye vermek amacıyla yazılmıştır. Eser, Türk ve Müslüman memleketleri ihtiva eden bir seyahat esnasında kaleme alındığı için, yirminci yüzyılın başlarındaki İslam dünyasının içinde bulunduğu durumla ilgili de bir kaynak niteliği taşımaktadır. Eser ayrıca, Damolla Sâbit b. Abdülbâkî’nin kelam, akâid, selefilik vb. konulardaki fikirlerinin anlaşılması açısından önemli bir başvuru kaynağıdır. Abdülbâkî, eserinin özellikle *Mukaddime* bölümünde bu konularla alakalı okuyucuya kapsamlı bilgi sunmaktadır.

Dil ve imlâ hususiyetleri dikkate alındığında *Akâid-i Cevheriyye*’nin Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşıdığı görülmekle birlikte, eserde sayısı fazla olmayan bazı farklı kullanımların bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Çağatay Türkçesinin özelliklerinden olan “-p” (پ)nin “-b” (ب) ile yazılması kuralı, metinde *-p* zarf-fiil ekinin yazımında düzenli olarak işletilmekle birlikte *tap-*, *tapşur-*, *pışur-*, *köp*, *köprüg* sözcüklerinin imlâsında bu kurala uyulmamış; bu sözcüklerdeki *p* ünsüzü, (پ) ile yazılmıştır.
2. “ç”nin cim (چ) ile yazılması kuralına aykırı olarak birinci, ikinci, dördüncü beşinci, altıncı, kılıç, yalağgaç sözcüklerindeki ç ünsüzü, (چ) ile yazılmıştır.
3. Türkçe kökenli kalın ve ince ünlülü sözcüklerin sin (س) ile yazılması kuralına şoğ ve şat- sözcüklerinde uyulmamış; bu sözcüklerdeki *s* ünsüzü, (ص) ile yazılmıştır.
4. İnce ünlülü Türkçe sözcüklerden sonra da yönelme durumu eki olarak tek şekilli *+ğa* eki kullanılmıştır.

Dinî bir eser olması hasebiyle *Akâid-i Cevheriyye*’nin kelime kadrosunu ağırlıklı olarak Arapça kelimeler oluşturmaktadır. Soru-cevap usulüyle teşkil edilen eserde sorulara verilen cevapların ayet ve hadislerle delillendirilmesi gayesi, bu yoğunluğun en büyük sebebinin meydana getirmektir.

Akâid-i Cevheriyye, 1930'lu yıllardan sonra Urumçi ağzına dayanan “merkezi şîve”yi edebî dil haline getiren Uygur Türklerinin, eserin basıldığı 1932 yılında Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmakta olduklarını göstermesi bakımından da önemlidir.

Kaynakça

- AKAR, Ali. (2005). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- MEHMEDOĞLU ALİYEV, A. ve diğerleri. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 1109-1122.
- ARAT, R. Rahmeti. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa. (2013). *Tarihî Türk Lehçeleri: Çağatay Türkçesi*. Ankara: Kesit Yayınları.
- ATALAY, Besim. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BULAK, Şahap. (2017). *Karşılaştırmalı Tarihî Türk Yazı Dilleri Grameri: Fiil Çekimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- DEVELİOĞLU, Ferit. (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- ECKMANN, Janos. (2009). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev.: Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yayınları.
- ECKMANN, Janos. (2013). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Haz.: Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, Kemal. (1980). *Eski Türkçede İsim Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERCİLASUN, A. Bican. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ERGİN, Muharrem. (1992). *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ERGİN, Muharrem. (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- YAZICI ERSOY, H. ve diğerleri. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri, Yeni Uygur Türkçesi*. (Ed.: A. Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- GABAİN, A. Von. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JİLİLİ, Abulizi. (2004). *Doğu Türkistanlı Din Bilgini Dâmolla Sâbit B. Abdülbâkî (Hayatı, Eserleri ve İtikâdî Görüşleri)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KORKMAZ, Zeynep. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KURBAN, N. Ahmet. (2014). “Dâvet Adamlığından Devlet Adamlığına: Sâbit Dâmolla”. Ankara: *Turkish Studies*, Volume 9/1, s. 313-325.

- NECİP, N. Emir. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: İklil Kurban), Ankara: TDK Yayınları.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl. (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 3, Simurg Yayınları.
- PARLATIR, İsmail. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınları.
- RUZİBAKİ, Mehmet. (2014). "Damolla Sâbî B. Abdülbâkî: Temel Kelami Düşünceleri". *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 12(2), s. 253-276.
- SAMİ, Şemseddin. (2006). *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle)* (Haz.: Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- TEKİN, Talat. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9, Sanat Kitabevi.
- TEKİN, Talat ve ÖLMEZ, Mehmet. (2003). *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi 2.
- ÜNLÜ, Suat. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

